

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών

Θέμα πτυχιακής εργασίας:
Οι κύκλοι ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας

Επιβλέπων καθηγητής:
δρ. Μιχαήλ Ζουμπουλάκης

Φοιτητής: Μιλτιάδης Μπουλέρος

ακαδημαϊκό έτος 2002 - 2003

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 2469/1

Ημερ. Εισ.: 13-01-2004

Δωρεά:

Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ ΟΕ

2003

ΜΠΟ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000070708

Περίληψη

Η εργασία αυτή ασχολείται με τα κύματα οικονομικής ανάπτυξης στην ελληνική οικονομία και περιλαμβάνει επτά ενότητες. Η δεύτερη ενότητα βασισμένη στον πρώτο μελετητή των κυμάτων ή κύκλων ανάπτυξης, τον Nikolai Kondratiev, κάνει μια ανάλυση και συσχέτιση της διεθνούς με την ελληνική οικονομία και αναφέρεται στις μελέτες του Mandel και του Spree. Ο Mandel υπήρξε πιο θεωρητικός και με μαρξίζουσα προσέγγιση, ενώ ο Spree – προς αντίδραση των μαρξιστών – υποβάθμισε το φαινόμενο των οικονομικών κύκλων σε μη κανονικές και διαφορετικής διάρκειας περιόδους ανάπτυξης που οφείλονται σε μη οικονομικά αίτια. Η Ελλάδα είχε ελλιπή στοιχεία για να διαπιστωθεί η κυκλικότητα της ανάπτυξης της, ωστόσο μπορεί να διατυπωθεί η άποψη ότι παρά τη ραγδαία ανάπτυξη του σύγχρονου πολιτισμού και τα μεγάλα χρονικά διαστήματα εντοπισμού των μεγάλων κύκλων του Kondratiev, διαπιστώνονται τα αίτια των μακρών κυμάτων και οι συνέπειες τους στην οικονομία.

Η τρίτη ενότητα αναφέρεται στη θεσμική δομή και εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας, η οποία με καθυστέρηση λόγω της τουρκικής κατοχής, έκανε τη δική της αστική επανάσταση με τις πολιτικές και κοινωνικές ζυμώσεις ενός περίπου αιώνα και τις ήπιες ρήξεις, απαλλασσόμενη έτσι από τα απαρχαιωμένα φεουδαλικά κατάλοιπα. Στην έρπουσα αυτή αστική επανάσταση, που κόστισε στην Ελλάδα τη γρήγορη ανάπτυξη της, συνέβαλλε και η κρατική κωλυσιεργία. Η αρχή του θεσμικού μετασχηματισμού έγινε στην Ελλάδα με το σύνταγμα της Επιδάουρου του 1822 και ολοκληρώθηκε 100 χρόνια μετά με την αγροτική μεταρρύθμιση. Πολλοί αποδίδουν την κρατική αβουλία στις πολυδάπανες εδαφικές διεκδικήσεις. Η ενότητα ασχολείται και με την αδυναμία κεφαλαιακής συσσώρευσης, την καθυστερημένη εκβιομηχάνιση και την εσωτερική αγορά με τις δασμολογικές, φορολογικές, συγκοινωνιακές και άλλες ανεπάρκειες που είχε.

Στην επόμενη ενότητα αναλύεται ο θεσμός του κράτους στο ελληνικό καπιταλιστικό σύστημα και ο ρόλος του στην ανάπτυξη της οικονομίας. Γίνεται μια περιοδολόγηση της ελληνικής καπιταλιστικής ανάπτυξης σε τέσσερις περιόδους: 1830 – 1880, 1880 – 1922, 1923 – 1960 και 1960 έως σήμερα με κριτήριο τις σχέσεις παραγωγής. Υπάρχει επίσης μια προσέγγιση στην παραδοσιακή και στην μαρξιστική θεώρηση για το κράτος και μια περιοδολόγηση του κοινωνικού σχηματισμού, καθώς και μια αναφορά σε δύο βασικές περιόδους της ελληνικής οικονομίας, με σημείο αναφοράς την πολύ σημαντική δεκαετία του '20 σε επίπεδο εθνικό, βιομηχανικό, γεωργικό και οικονομικό γενικότερα.

Η πέμπτη ενότητα αναλύει διάφορους τομείς και κλάδους της ελληνικής οικονομίας με αριθμητικά στοιχεία και υπεισέρχεται σε ανάλυση: των εξωτερικών οικονομικών σχέσεων (οι εξαγωγές και οι εισαγωγές αποκαλύπτουν τη μειονεξία του ελληνικού παραγωγικού συστήματος), των επιδόσεων του αγροτικού τομέα με την, εκ των πραγμάτων, αύξηση του αγροτικού προϊόντος και της δημιουργίας παγίου κεφαλαίου, που και αυτό ανανεώνεται ακολουθώντας τις εξελίξεις. Στη συνέχεια παρατίθεται η προσπάθεια εκβιομηχάνισης και κεφαλαιακής συσσώρευσης το 19^ο αιώνα.

Στην τελευταία ενότητα γίνεται ευρεία αναφορά των οικονομικών κρίσεων σ' όλη τη διαδρομή του ελληνικού κράτους και ευρύτερα οι βραχυχρόνιες διακυμάνσεις της ελληνικής οικονομίας με το ρόλο του κράτους, του τραπεζικού συστήματος και τη 'τομή' στην ανάπτυξη με τη σύμπλευση με την ενωμένη Ευρώπη. Αναλύονται οι

κρίσεις παλαιού τύπου και προτείνονται τρεις απαραίτητες τροποποιήσεις για την εξαγωγή των σύγχρονων κρίσεων στην Ελλάδα. Η εργασία κλείνει με προτάσεις και συμπερασματικές παρατηρήσεις.

Abstract

This project is working on the economic cycles of development in Greek economy and includes seven parts. The second unit based on the first economist, who studied the waves or cycles of economic growth, Nikolai Kondratiev, analyses the Greek economy in comparison with the global economy and also refers to Mandel and Spree. Mandel's study was more theoretical than Nikolai Kondratiev's and closer to the Marxian theory. Spree's study – as a reaction to the Marxians – downgraded the phenomenon of economic cycles into non-regular and of different duration development periods due to non-economic reasons. Greece's data was insufficient so as to realise the growth's circularity, however we can express the opinion that despite the quick development of the modern civilization and the large time periods needed to find the large Kondratiev's cycles, we indeed realise the reasons of the large Kondratiev's cycles or waves and their consequences.

The third unit refers to the institutional structure and development of the Greek economy, which began, with delay because of the Turkish possession, its own urban revolution with the political and social reforms of one century and the soft ruptures, exempted thus from the out of date feudal residues. At this crawling urban revolution, which cost to Greece its quick growth participated and the government obstructionism. The beginning of the institutional reform took place in Greece with the constitution of Epidaurus of 1822 and was completed 100 years after with the rural reform. Many attribute government owned in the expensive territorial claims. The unit deals also with the weakness of capital accumulation, the delayed industrialisation and the internal market with the tariff, tax, transport and other insufficiencies that it had.

In the next unit are analysed the institution of state in the Greek capitalistic system and his role in the growth of economy. There is a time segmentation of Greek capitalistic growth in four periods: 1830 – 1880, 1880 – 1922, 1923 – 1960 and 1960 until today with criterion the relations of production. There is also an approach in traditional and in the Marxian regard for the state and a time segmentation of social shaping, as well as a report in two basic periods of Greek economy, with point of report the very important decade of '20 in level national, industrial, agricultural and economic more generally.

The fifth unit analyses various sectors and parts of Greek economy with numerically cell and enters into analysis: the exterior economic relations (the exports and the imports reveal delay the Greek productive system), the records of rural sector with, from the things, increase of rural product and creation of constant capital, that also this is renewed following the developments. Then is mentioned the effort of industrialisation and capital accumulation the 19th century.

In the last unit there is a wide report of economic crises at the route of Greek State and more widely the short-run fluctuations of Greek economy with the role of public sector, banking system and the meaning point for growth of participating to the linked Europe. The crises of old type are analysed and three changes are suggested so as to harmonise them with the modern Greek economy. The project closes with suggestions and the deductive criticism.

Περιεχόμενα

Περίληψη – Abstract	1
1. Εισαγωγή	5
2. Τα μακρά κύματα οικονομικής ανάπτυξης διεθνώς	8
3. Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη	14
3.1 Το ιστορικό πλαίσιο	
3.2 Η προσωπική απελευθέρωση των παραγωγών από τους εξωοικονομικούς καταναγκασμούς του οθωμανικού συστήματος	
3.3 Η εμφάνιση της απεριόριστης ατομικής εγγείου ιδιοκτησίας στην Ελλάδα. Η απελευθέρωση της γης από το προκαπιταλιστικό θεσμικό πλαίσιο	
3.4 Το θεσμικό πλαίσιο της συσσώρευσης κεφαλαίου στην Ελλάδα	
3.5 Ο σχηματισμός της εσωτερικής αγοράς	
4. Το κράτος ως συστατικό στοιχείο της περιοδολόγησης του ελληνικού καπιταλιστικού συστήματος και οι περίοδοι 1821 – 1920 και 1921 – 1940	23
4.1 Περιοδολογήσεις της ελληνικής καπιταλιστικής ανάπτυξης	
4.2 Παραδοσιακή και νεότερη μαρξιστική θεώρηση για το κράτος	
4.3 Περιοδολόγηση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού	
4.4 Η περίοδος 1821 – 1920	
4.5 Η περίοδος 1921 – 1940	
5. Οι διακυμάνσεις της δραστηριότητας της ελληνικής οικονομίας	28
5.1 Εξωτερικές οικονομικές σχέσεις	
5.2 Αγροτικός τομέας	
5.3 Δημιουργία παγίου κεφαλαίου	
5.4 Εμφύχωση της βιομηχανίας και οικονομικός φιλελευθερισμός στην Ελλάδα του 19 ^{ου} αιώνα	
6. Οι κυκλικές κρίσεις της ελληνικής οικονομίας και τα χαρακτηριστικά τους	34
6.1 Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830 – 1857	
6.2 Οι κυκλικές κρίσεις της ελληνικής οικονομίας τη μεταπολεμική περίοδο	
6.3 Προσδιορισμός και χαρακτηριστικά του γενικού οικονομικού κύκλου στην Ελλάδα μετά το 1960	
7. Συμπεράσματα	56
Βιβλιογραφία	58

1. Εισαγωγή

Η ελληνική οικονομία, όπως και σχεδόν όλες οι οικονομίες, έχει παρουσιάσει ασταθή πορεία ανάπτυξης, δηλαδή η πανθομολογούμενη υλική πρόοδος του σύγχρονου πολιτισμού έχει μεταφυτευτεί ή επιτευχθεί στην Ελλάδα, όχι με σταθερό ρυθμό αλλά με διακυμάνσεις. Η οικονομία έχει διέλθει από περιόδους ανόδου και καθόδου της οικονομικής δραστηριότητας και των εισοδημάτων ολοκληρώνοντας κάθε φορά έναν κύκλο ανάπτυξης αντίθετων φαινομένων άνθησης και παρακμής. Το ανώτατο σημείο (της κρίσης) ενός κύκλου είναι και το χρονικό σημείο εκδήλωσης αδυναμίας της οικονομίας να συνεχίσει να έχει τουλάχιστον το ίδιο μέγεθος (ή τους ίδιους ψηλούς ρυθμούς μεγένθυσης), ενώ το κατώτατο σημείο (της ύφεσης) ενός κύκλου είναι το χρονικό σημείο της αποτελμάτωσης της οικονομικής κατάστασης. Συγκρίνοντας τα ανώτατα σημεία των κύκλων μπορούμε να διαπιστώσουμε την πρόοδο της οικονομίας.

Ως οικονομικούς κύκλους ή κύματα μπορούμε να ορίσουμε μεγάλα χρονικά διαστήματα, όπως αυτά που ανέλυσε ο Κοντράτιεφ (2^η ενότητα), ενώ στη διάρκεια αυτών των μακροπρόθεσμων οικονομικών διακυμάνσεων μπορούμε να ορίσουμε μικρότερης διάρκειας (ίσως και έντασης) διακυμάνσεις. Οι μεγάλοι ελληνικοί κύκλοι ανάπτυξης ήταν ελαφρώς μικρότεροι χρονικά από αυτούς που όρισε ο Κοντράτιεφ (45 – 55 έτη), αλλά δεν οφείλονται στην οικοδομική δραστηριότητα για να ενταχθούν στους 20ετείς κύκλους του Κάζνιτς. Ο Nicolai Dmitrievich Kondratiev (1892 – 1938) στη δεκαετία του '20 προσδιόρισε χρονικά και προέβλεψε τα σημεία καμψής του οικονομικού συστήματος και αποτέλεσε τον πρώτο αναλυτή του θέματος με χρήση στατιστικής στην πραγματική οικονομία, ένα έργο άξιο μελέτης από μακροοικονομολόγους, ιστορικούς και στατιστικούς επιστήμονες¹. Ο Κοντράτιεφ παρόλα αυτά τόνισε ότι κάθε φαινόμενο που παρουσιάζεται πρέπει να εξετάζεται ως νέο με την πρέπουσα σημασία. Το έργο του αναγνωρίστηκε, αν και οι ιδέες του ενόχλησαν το καθεστώς της εποχής που κινήθηκε προς τον αφανισμό και την εξόντωσή του².

Η ελληνική οικονομία γνώρισε αυτά τα μακρά κύματα αλλά και τα μικρότερης διάρκειας για τους ίδιους λόγους που εμφανίζονται αυτά και σε άλλες οικονομίες τηρουμένων των αναλογιών και των όποιων διαφορετικών κοινωνικών παραμέτρων. Τα τρία πρώτα από τα τέσσερα μακρά κύματα ανάπτυξης συνέπλεαν με τα διεθνή μακρά κύματα, ενώ και τα τέσσερα δεν κατάφεραν να αναδείξουν μια οικονομία αρκούντως ανταγωνιστική, αφού η δομή της ανάπτυξης μας δεν ήταν στους περισσότερους κλάδους δομή με εμπορικά πλεονεκτήματα.

Στην Ελλάδα υπήρχε θεσμική κωλυσιεργία (ακόμα και η εσωτερική αγορά άργησε να εκσυγχρονιστεί), κεφαλαιακή ανεπάρκεια και έντονη κρατική παρεμβατικότητα (χωρίς τουλάχιστον αυτή η παρεμβατικότητα να επιφέρει κοινωνική δικαιοσύνη), ενώ στο πολιτικό πεδίο οι εδαφικές διεκδικήσεις και η πολιτική αστάθεια αποσπούσαν τις παραγωγικές δυνάμεις (3^η ενότητα). Το μικρό ελληνικό κράτος είχε απαρχαιωμένο δίκαιο ιδιοκτησίας, επηρεασμένο απ' το οθωμανικό σύστημα (Θεσσαλία), ενώ είχε και ευπαθές μονοεξαγωγικό εμπόριο, γι' αυτό και η παραγωγικότητα και ο εκσυγχρονισμός της οικονομίας ήταν για πολύ καιρό επιτακτική ανάγκη και οπισθοδρομικά στοιχεία. Επίσης αρνητικό στοιχείο

¹ Louca Francisco, (1999)

² Klein Judy, (1999)

ήταν και το γεγονός ότι η διαχείριση των δανείων – που τόσο ταλαιπώρησαν τον προϋπολογισμό του ελληνικού κράτους – ήταν τουλάχιστον ανεύθυνη (4^η ενότητα).

Διάφορες προσπάθειες ενίσχυσης του εξωτερικού εμπορικού ισοζυγίου και της βιομηχανικής παραγωγής έγιναν από τα χρόνια του Όθωνα, αλλά η τεχνολογική υστέρηση περιορίζει τη βιομηχανική παραγωγή σε χαμηλά επίπεδα και τις εξαγωγές σε προϊόντα ελαφράς βιομηχανίας (5^η ενότητα). Στη δημιουργία παγίου κεφαλαίου διακρίνουμε μεγάλα ποσοστά αυξήσεων, αλλά οφείλονται ουσιαστικά σε νέα έργα. Γενικώς διαπιστώνουμε αυξητική τάση (με διακυμάνσεις) στη δημιουργία παγίου κεφαλαίου που δεν εντάσσονται απόλυτα στα κύματα ανάπτυξης, αλλά αυτό σημαίνει απλά ότι το κεφάλαιο συσσωρεύεται συνεχώς (λόγω περισσότερων αναγκών, πληθυσμιακής αύξησης). Οι κύκλοι ανάπτυξης έχουν αιτίες που άλλαξαν με τη ριζική αλλαγή της δομής της οικονομίας (μόλις η τρίτη κρίση του 1848 οφείλεται στο χρηματοπιστωτικό σύστημα αφού πριν αυτό δεν υπήρχε), ενώ συγκυρίες παραγόντων συνωθούν την οικονομία σε επέκταση ή συρρίκνωση. Αυτοί οι παράγοντες είναι ίδιας φύσης κάθε φορά και έχουν σχεδόν νομοτελειακή πιθανότητα εμφάνισης μέσα στον κύκλο (50 έτη διαρκεί ένας μεγάλος κύκλος). Βέβαια η αφορμή εμφάνισης των αιτιών μπορεί να οφείλεται σε πολιτικά γεγονότα της δικιάς μας ή άλλων οικονομιών.

Στην τελευταία (6^η) ενότητα της εργασίας εξετάζονται διεξοδικά οι ‘μικρές’ διακυμάνσεις της ελληνικής οικονομίας και οι αλληλεπιδράσεις που έχουν τα νομισματικά μέτρα (κυρίως στα μεταπολεμικά χρόνια). Η περίοδος αυτή ανέδειξε και την ελληνική εμπορική ναυτιλία, που πρωταγωνίστησε στην παγκόσμια ναυτιλία και τροφοδότησε τα ελληνικά νοικοκυριά με εισοδήματα μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '80. Η δεκαετία του '80 ανέδειξε μια πιο χαλαρή (κατ' ανάγκη λόγω επιβράδυνσης της οικονομίας που θα φανεί παρακάτω) δημοσιονομική πολιτική, περισσότερο πληθωρισμό κόστους (λόγω των υψηλών τιμών των καυσίμων και όχι της χαλαρής δημοσιονομικής πολιτικής) και το νέο πλαίσιο για την Ελλάδα της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας.

Η ανάλυση αφορά και τοποθέτηση για τη σημερινή οικονομική κατάσταση (επιτέλους χαμηλά χρέη, πληθωρισμός και επιτόκια) και την πορεία στη ζώνη του Ευρώ και τη διευρυμένη αγορά των 25 χωρών – μελών. Η νέα αναπτυσσόμενη αγορά αναμένεται να απορροφήσει τις ελληνικές εξαγωγές και να υπάρξει οικονομική ολοκλήρωση και ενόψει και της δρομολογημένης πολιτικής συνένωσης. Οι επιλογές του πολιτικού και του επιχειρηματικού ελληνικού κόσμου θα καθορίσουν την πορεία ανάπτυξης στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα. Η ποιοτική αναβάθμιση των νομικών πλαισίων, των οικονομικών πολιτικών και των θεσμών που επιβάλλονται στην Ελλάδα προϋποθέτουν καλύτερη λειτουργία της ελληνικής αγοράς στην ευρωπαϊκή.

Η εργασία αυτή σκοπό έχει να δείξει τις διακυμάνσεις της ελληνικής οικονομίας, να αναλύσει τις αιτίες τους και να τις συγκρίνει. Επίσης προσπάθεια γίνεται να διερευνηθεί η κυκλικότητα των κυμάτων ανάπτυξης και ο παραλληλισμός με τα αντίστοιχα φαινόμενα που συμβαίνουν διεθνώς και το πόσο αυτά επηρεάζουν και την ελληνική οικονομία, πράγμα φυσικό να συμβαίνει δεδομένων των εμπορικών συνδέσμων των οικονομιών (εξάλλου η Ελλάδα δεν ήταν ποτέ μια ‘κλειστή οικονομία’ όπως αυτές του ανατολικού μπλοκ και είχε εμπορικές αλληλεπιδράσεις και εξέλιξη). Πράγματι το φαινόμενο των οικονομικών κύκλων ανάπτυξης που ταλαιπωρεί την παγκόσμια οικονομία και την επιστημονική κοινότητα εφαρμόζεται και στην Ελλάδα και δεν μοιάζει σίγουρα να έχει το μοτίβο των τυχαίων αυξομειώσεων της παραγωγής, αλλά το μοτίβο των αναπόφευκτων αιτιών (όπως υπερπαραγωγή, μεταβολές μισθών, επιτοκίων και πολλά άλλα) που συσσωρεύονται και διαθλώνται στην οικονομία.

Όπως θα δειχθεί στην 5^η ενότητα, η ελληνική οικονομία εκσυγχρονίζεται μετά το 1950 και η ελληνική παραγωγή γενικώς εισάγει τις 'φθηνές' καινοτομίες της ελαφράς της βιομηχανίας, που υστερεί και της γεωργίας που χαρακτηρίζεται από δύο ταχύτητες (μικρή και μεγάλη ιδιοκτησία). Μετά το 1990 η γεωργία μας εξειδικεύεται στην ευρωπαϊκή αγορά (καλλιέργεια καπνού, βαμβακιού) και αποκτά κατεύθυνση και οργάνωση εμπορική και διοικητική. Ο τουρισμός αποτελεί σωτήρια για την Ελλάδα εισροή κεφαλαίων, αλλά τα κεφάλαια αυτά επανεπενδύονται στον τουριστικό κλάδο με αποτέλεσμα η βιομηχανία να μην αναπτύσσεται και να μην καλλιεργείται η ευρεσιτεχνία.

2. Τα μακρά κύματα οικονομικής ανάπτυξης διεθνώς

Τα κύματα οικονομικής ανάπτυξης λέγονται και οικονομικοί κύκλοι ή διακυμάνσεις ή κύκλοι Κοντράτιεφ από τον πρώτο οικονομολόγο που ασχολήθηκε εντατικά με τους οικονομικούς κύκλους³. Ο Κοντράτιεφ προσέγγισε το φαινόμενο εμπειρικά και με την παράθεση στατιστικών χρονοσειρών διάφορων οικονομικών μεγεθών όπως οι εξωτερικές συναλλαγές, αξιόγραφα, μετοχές, μισθοί και τιμές συγκεκριμένων εμπορευμάτων και κατέληξε στην παρατήρηση ότι η οικονομική ανάπτυξη δεν είναι συνεχής, αλλά υπάρχει μια αλληλοδιαδοχή ανοδικών και καθοδικών κυμάτων συνολικής διάρκειας περίπου μισού αιώνα. Περισσότερο θεωρητικά και στη βάση της μαρξιστικής ανάλυσης προσέγγισε το θέμα η άλλη μεγάλη ομάδα θεωριών με κεντρικό εκπρόσωπο τον **E. Μαντέλ** και με κύριο μέτρο αναφοράς το ποσοστό κέρδους. Βασιζόμενοι στον **Schumpeter** οι θεωρητικοί απέδιδαν τις διακυμάνσεις της οικονομίας στις τεχνολογικές μεταβολές. Σε εποχές με πολλές τεχνολογικές καινοτομίες δημιουργούνται νέες αγορές, αφού ζητούνται και απορροφώνται νέα αγαθά και έτσι αυξάνονται τα κέρδη και η οικονομική δραστηριότητα. Αντίθετα σε εποχές που εξαντλούνται οι καινοτομίες, οι επενδύσεις μειώνονται (με φθίνοντα ρυθμό) και η οικονομία συρρικνώνεται, ωστόσο να επανεμφανιστούν τα αίτια άνθισης της. Ως μαρξιστές απέδωσαν την ύφεση και στα ενδογενή αίτια της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η ύπαρξη των μεγάλων κυμάτων δεν αμφισβητείται γενικά αλλά υπάρχουν έντονα σημεία κριτικής ως προς τα χαρακτηριστικά τους:

1. Η επιβεβαίωση της πεντηκονταετίας των κύκλων δύσκολα μπορεί να γίνει δεδομένου ότι χρειάζεται ένα πολλαπλάσιο χρονικό διάστημα (180 – 240 χρόνια) για να γίνουν οι απαραίτητες συγκρίσεις αλλά και να γίνει η επεξεργασία των στοιχείων (εφόσον αυτά υπάρχουν).
2. Όπως άλλωστε και ο ίδιος ο Κοντράτιεφ έχει παραδεχτεί δεν υπάρχει μια θεωρία που να εξηγεί τα μεγάλα 50χρονα κύματα, γεγονός που ισχύει για τα 10χρονα με τη θεωρία των επενδύσεων και για τα 20χρονα με τη θεωρία της αύξησης του πληθυσμού και της μετανάστευσης του Kuznets.
3. Ο χρονικός προσδιορισμός και ο τρόπος δράσης και επιρροής των τεχνολογικών καινοτομιών του Schumpeter δεν είναι σαφείς.
4. Η σύνδεση που έκανε ο Κοντράτιεφ μεταξύ των μεταβολών των εθνικών μεγεθών με τα διεθνή μεγέθη ήταν άστοχη.

Χωρίς το στοιχείο της κυκλικότητας και της περιοδικότητας έθεσε το πρόβλημα των μεγάλων κυμάτων ο **Spree** ο οποίος είπε ότι τα μεγάλα κύματα δεν είναι τίποτα άλλο από μια αλληλοδιαδοχή διαφορετικής διάρκειας περιόδων ανάπτυξης που χαρακτηρίζονται από εναλλασσόμενους ρυθμούς και κατεύθυνση εξέλιξης. Αυτή ήταν μια αντίδραση στις μαρξιστικές θέσεις που κατηγορούσαν τις αντινομίες του καπιταλισμού και μια υποβίβαση του φαινομένου σε κάτι ακανόνιστο και τυχαίο και το οποίο επηρεάζουν και άλλοι κοινωνικοί, πολιτικοί και πολιτιστικοί παράγοντες. Σε ανάλογα συμπεράσματα κατέληξε και η διεθνής συνάντηση επιστημόνων του 1985 που δεν αμφισβήτησε την ύπαρξη των κύκλων, αλλά την θεωρητική και μαθηματική εξήγησή τους.

Ιδιαίτερα για την περίπτωση της Ελλάδας τα στοιχεία είναι πολύ ελλιπή καθώς υπήρχαν αλλαγές στον τρόπο καταγραφής, μηδαμινά στατιστικά στοιχεία και εσωτερικές ή εξωτερικές συγκρούσεις. Πιο ενδεικτικό και επαρκές στοιχείο θεωρήθηκε ο δείκτης εμπορικών προεξοφλήσεων της Εθνικής Τράπεζας αν και είναι

³ Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, (1988)

ένα στοιχείο στενό που περιλαμβάνει και αντιδράσεις της τράπεζας σε ένα ήδη διαμορφωμένο κλίμα, παρόλα αυτά όμως είναι ένας δείκτης σχετικά αξιόπιστος χωρίς κενά.

Από το 1830 έως το 1945 τα τέσσερα κύματα της ελληνικής οικονομίας είναι σύμφυτα με την πορεία του δείκτη των εμπορικών προεξοφλήσεων της Εθνικής Τράπεζας. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα κύματα αυτά είναι χρονικής διάρκειας 24 – 28 ετών με ένα μεγαλύτερο 38 ετών, δηλαδή πάλι μικρότερο των κυμάτων Κοντράτιεφ:

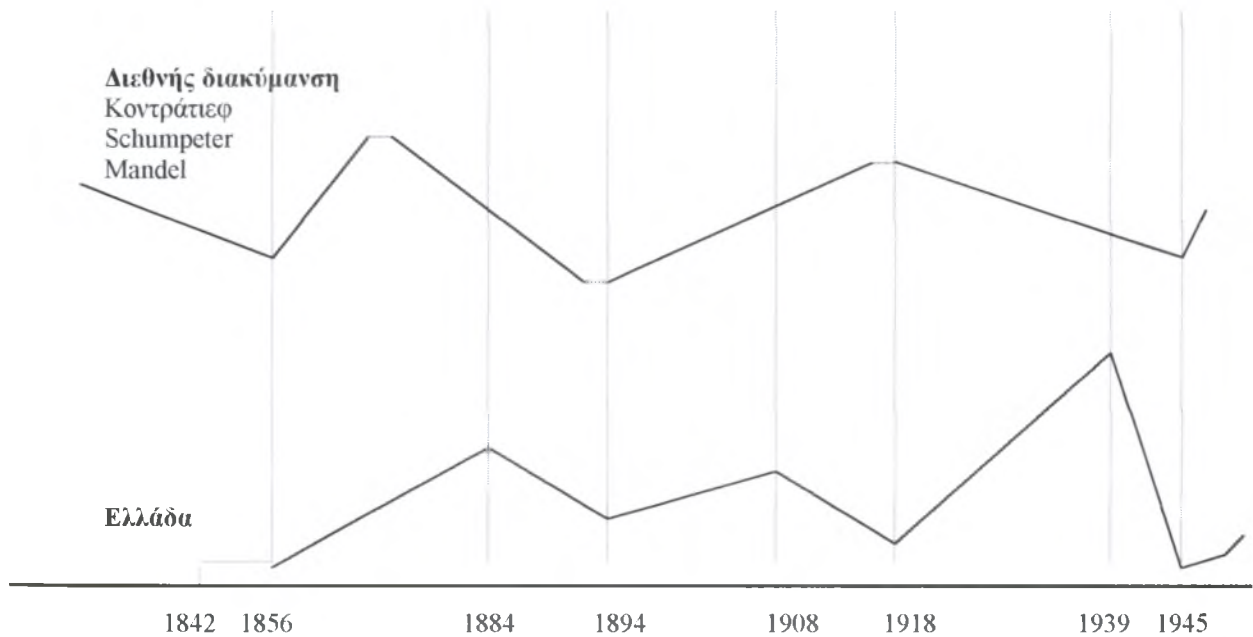
	Φάση Α Άνοδος	Διάρκεια (έτη)	Φάση Β Κάθοδος	Διάρκεια (έτη)	Σύνολο ετών
1 ^ο κύμα	1830 – 1850	21	1851 – 1856	6	27
2 ^ο κύμα	1857 – 1884	28	1885 – 1894	10	38
3 ^ο κύμα	1895 – 1908	14	1909 – 1918	10	24
4 ^ο κύμα	1919 – 1940	22	1940 – 1945	6	28

Η ένταση της ανόδου και της καθόδου των κυμάτων με μέτρο τις προεξοφλήσεις:

	Φάση Α		Φάση Β	
	Άνοδος	%	Κάθοδος	%
1 ^ο κύμα	1830 – 1850 (1843 – 1850)	- 15,6	1851 – 1856	4,3
2 ^ο κύμα	1857 – 1884	11,7	1885 – 1894	- 9,3
3 ^ο κύμα	1895 – 1908	7,7	1909 – 1918	- 5,68
4 ^ο κύμα	1919 – 1940	34,4	1940 – 1945	-

Πηγή: Θ. Σακελλαρόπουλος, 1988

Διάγραμμα μακροχρόνιων διακυμάνσεων στην ελληνική οικονομία, 1850 – 1940, με βάση τις εμπορικές προεξοφλήσεις της Ε.Τ.Ε.

Πηγή: Θ. Σακελλαρόπουλος, 1988

Το **πρώτο κύμα** συμπίπτει με την αρχή της ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας και το πρώτο διάστημα πληρωμών για την μοναδική ελληνική τράπεζα που υπερβαίνει το πραγματικό μέτρο της δυναμικότητας της ελληνικής οικονομίας. Πρόκειται για περίοδο ανάκαμψης εξαιτίας της ζήτησης από την Αγγλία του μοναδικού εξαγωγικού προϊόντος της χώρας μας, της σταφίδας. Η ζήτηση αυτή όταν περιοριστεί αργότερα θα ωθήσει μαζί με τις κακές καιρικές συνθήκες και τις αρνητικές επιπτώσεις του Κριμαϊκού πολέμου σε ύφεση, ένα γεγονός που θα φέρει στην επιφάνεια το πρόβλημα της υποαπασχόλησης των παραγωγικών συντελεστών (έδαφος, κεφάλαια).

Το **δεύτερο κύμα** ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας είναι και αυτό που θα διαμορφώσει τον μονοεξαγωγικό και περιφερειακό της ρόλο αφού θα έχει χαθεί το τραίνο της βιομηχανικής επανάστασης. Παρατηρούνται έντονοι ρυθμοί ανόδου και καθόδου και μια παράλληλη (με κάποια υστέρηση) πορεία με τη διεθνή οικονομία. Η υστέρηση βασιζόταν στον αγροτικό χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας και τη θωράκιση που αυτός εξασφάλιζε. Η επταετία 1868 – 1974 θεωρείται η πιο δυναμική.

Το **τρίτο κύμα**⁴ έχει μήκος μόλις 24 χρόνια και εκτυλίσσεται ολόκληρο κατά τη διάρκεια μιας ανοδικής φάσης διεθνώς χάρη στις εφαρμογές του ηλεκτρισμού και της χημείας. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ανώτατο σημείο του κάθε κύματος αντικατοπτρίζει την τάση ανάπτυξης από περίοδο σε περίοδο. Επικρατούν ήπιοι ρυθμοί συγκράτησης και αδρανές δυναμικό. Χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομίας είναι οι αντιθετικές τάσεις που επικρατούν, όπως οι τάσεις προόδου με την αύξηση της βιομηχανικής και μεταλλευτικής παραγωγής και της χρήσης των εγχώριων πόρων σε αντιδιαστολή με την αγροτική και σταφιδική κρίση, την ανατίμηση της δραχμής στο εξωτερικό, πράγμα δυσμενές για τις εξαγωγές μας και τις τιμές των εισαγόμενων αγαθών, τον διεθνή οικονομικό έλεγχο, την περιοριστική οικονομική πολιτική και τους διάφορους πολέμους.

Το **τέταρτο κύμα** ανάπτυξης στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από την ιδιομορφία του ως προς τις διεθνείς τάσεις. Ο ρυθμός ανόδου είναι πολύ υψηλός εξαιτίας της εδαφικής επέκτασης, του ερχομού των προσφύγων και τη γενικότερη πληθυσμιακή αύξηση, τη φθηνή εργατική δύναμη, τα ξένα και τα επιτέλους επενδυμένα εθνικά κεφάλαια, τα δάνεια και η κρατική προστασία της εγχώριας παραγωγής. Η φάση της καθόδου συμπίπτει με το καταστροφικό για την παραγωγή Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Μεγάλη Κρίση του 1929 – 1932 στις Η.Π.Α. που επηρέασε τη διεθνή κοινότητα δεν ανέστειλε το ανοδικό κύμα της ελληνικής οικονομίας παρά μόνο τον τομέα του συναλλάγματος και σε πολύ μικρό βαθμό.

Τρία χαρακτηριστικά οριοθετούν το περιεχόμενο των κυμάτων γενικά:

1. Τα 'μεσαία' κύματα ανάπτυξης στην Ελλάδα δεν έχουν ως βάση το βιομηχανικό ή επενδυτικό κύκλο, δεν είναι δηλαδή απόρροια κερδών ή καινοτομιών.
2. Δεν υπακούουν σε κάποιο εσωτερικό νόμο που μπορεί να προβλεφθεί, ειδικά σε μακροχρόνια βάση.
3. Οι διακυμάνσεις αυτές είναι μια εμπειρική μέτρηση της οικονομικής 'κυρίως' ζωής και σημασία έχει το κατά πόσο διαπιστώνεται ανάπτυξη ή όχι για ιστορικούς λόγους καταγραφής και βοηθητικά μιας έρευνας. Δεν μπορεί να προβλεφθεί το μέλλον, αφού βρισκόμαστε συνεχώς σε διαφορετική υλική και κοινωνική βάση.

⁴ κρίνω ότι λόγω της συντομίας και του χαμηλότερου επιπέδου που βρίσκεται το ανώτατο σημείο της θα μπορούσε να ενταχθεί στο προηγούμενο κύμα

Ωστόσο η περιοδολόγηση με βάση τα κύματα αυτά κρίνεται επιτυχής, όπως και η σύνδεση – με τι όποιες εξαιρέσεις – με το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, γεγονός που αποτυπώνει τη σημασία του.

Οι πολύ υψηλοί ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης διεθνώς μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο δεν επέτρεψαν υποψίες για την ύπαρξη των κυκλικών διακυμάνσεων⁵. Οι κρίσεις όμως της δεκαετίας του '70 και τα προβλήματα στασιμότητας που προκάλεσαν οι πετρελαιοεξαγωγικές χώρες της Μέσης Ανατολής έδειξαν ότι οι οικονομίες έμπαιναν σε ύφεση και η διαμάχη μεταξύ των οικονομολόγων θα έπαυε να υφίσταται μόνο στον άριστο συνδυασμό δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής. Τα δύο αυτά σταθερά εργαλεία οικονομικής πολιτικής που κληροδότησε ο κεϋνσιανισμός στη νεοκλασική σύνθεση και άλλοτε (το 1930) έβγαλαν τη διεθνή οικονομία από την ύφεση, ήταν πλέον αναποτελεσματικά.

Είδη	Kitchin	Jouglar	Kuznets	Kondratieff
Έτη	3 – 5	7 – 11	15 – 25	45 – 55
Αιτίες διακυμάνσεων	Μεταβολές αποθεμάτων	Μικρές καινοτομίες	Οικοδομική δραστηριότητα	Μεγάλες καινοτομίες

Ο γενικός κανόνας των οικονομολόγων ωστόσο δεν δέχεται ότι τα συγκυριακά φαινόμενα που οδήγησαν μια οικονομία σε ύφεση μπορούν να επαναληφθούν κατά όμοιο περιοδικό τρόπο. Ο Schumpeter, ο Rostow, ο Madison, ο Forester, ο Samuelson αλλά κυρίως ο Kondratieff δέχτηκαν και προέβλεψαν την ύπαρξη οικονομικών κύκλων και δέχτηκαν σφοδρή κριτική από τους μαρξιστές, όπως ο Trotsky, ο Opatin και Bogdanof. Όπως φαίνεται και από τον παραπάνω πίνακα η ύπαρξη ενδογενών αιτιών, όπως οι μεγάλες καινοτομίες ήταν για τον Kondratieff αιτία των κυμάτων, πράγμα που δεν έβρισκε σύμφωνο τον Trotsky, ο οποίος επιχειρηματολογούσε με τις εξωγενείς αιτίες (νέα κοιτάσματα, καινοτομίες, αγορές, πόλεμοι). Επομένως πέραν των τεχνολογικών καινοτομιών και της αύξησης της προσφοράς χρήματος που απαιτούσαν οι περισσότερες συναλλαγές και τα περισσότερα προϊόντα, χρειάζονταν κατά τον Kondratieff και νέες συγκρούσεις για την επικράτηση σε τομείς πρώτων υλών και αγορές ώστε να ξεκινήσει το κύμα της ανόδου. Η θέση του Kondratieff ουσιαστικά φανέρωνε ότι διέβλεπε τη δυνατότητα του καπιταλισμού να διαφύγει από την επερχόμενη κρίση και ότι πρότεινε την εκβιομηχάνιση της Σοβιετικής Ένωσης, γεγονός που δυσαρεστούσε το τότε σταλινικό καθεστώς. Σκηνοθετήθηκε η εμπλοκή του σε ανύπαρκτο πολιτικό παράπτωμα και η δίκη του και τερματίστηκε η επίμονη προσήλωση του στην οικονομική επιστήμη (και η συνεργασία του με τον Slutsky) όταν καταδικάστηκε σε θάνατο το 1938.

Ο Kondratieff βασίστηκε σε δύο σύνολα στοιχείων, το πρώτο περιελάμβανε τιμές και το δεύτερο τη φυσική παραγωγή. Για το μεν σύνολο τιμών κατέληξε στην ύπαρξη οικονομικών κύκλων μέσω δύο σταδίων (πολυωνυμικές συναρτήσεις, εννεαετείς κινητοί μέσοι όροι) και για το δεύτερο σύνολο μέσω ενός σταδίου (εννεαετείς κινητοί μέσοι όροι).

Παρακάτω παρατίθεται ο πίνακας στοιχείων ιδεατών μακρών κυμάτων του Kondratieff (1790 – 1996) με βάση την εξέλιξη του ομαλοποιημένου δείκτη τιμών διεθνώς, δηλαδή του λόγου του δείκτη τιμών χονδρικής προς την τιμή του χρυσού. Η άνοδος των τιμών σημαίνει οικονομική άνθηση και αντίστροφα. Μετά το 1920

⁵ Λευτέρης Τσουλιφίδης. (2001)

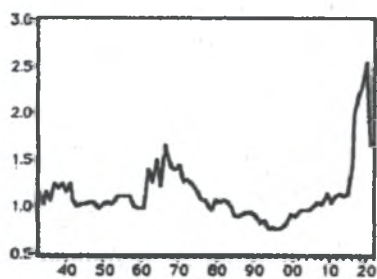
ακολουθείται μια απ' τις πιο διαδεδομένες χρονολογήσεις. Οι τιμές δεν είναι γενεσιουργές αιτίες των διακυμάνσεων αλλά χρησιμοποιούνται ως αναλυτικό μέσο εκδήλωσης τους.

ΠΡΩΤΟ ΜΑΚΡΟ ΚΥΜΑ	1790 – 1845 (55 έτη)
Άνθηση (The industrial revolution)	1790 – 1815 (25 έτη)
Κρίση (The hungry forties)	1815 – 1845 (30 έτη)
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΑΚΡΟ ΚΥΜΑ	1845 – 1895 (50 έτη)
Άνθηση (The Victorian boom)	1845 – 1870 (25 έτη)
Κρίση (The great depression)	1870 – 1895 (25 έτη)
ΤΡΙΤΟ ΜΑΚΡΟ ΚΥΜΑ	1895 – 1940 (45 έτη)
Άνθηση (The belle époque)	1895 – 1920 (25 έτη)
Κρίση (The 1929 crisis)	1920 – 1940 (20 έτη)
ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΑΚΡΟ ΚΥΜΑ	1940 – 1990 (50 έτη)
Άνθιση (The golden age)	1940 – 1970 (30 έτη)
Κρίση (The silent depression)	1970 – 1990 (20 έτη)
ΠΕΜΠΤΟ ΜΑΚΡΟ ΚΥΜΑ	1990 - ;
Άνθιση (The information age)	1990 - ;

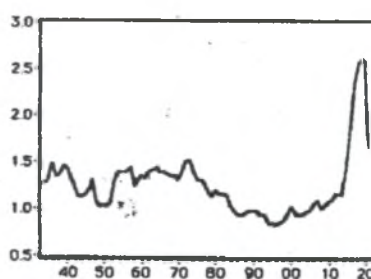
Πηγή Τσουλιφίδης, 2003

Στο παρακάτω σχήμα παρατίθενται τα στοιχεία του ομαλοποιημένου δείκτη τιμών (WPIG) για την περίοδο 1833 – 1922 προκειμένου να συγκριθεί η ελληνική οικονομία με αυτές των Η.Π.Α., του Η.Β. και της Γαλλίας.

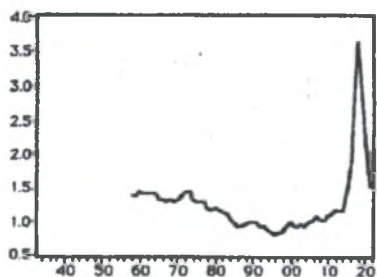
Μακρά Κύματα στις ΗΠΑ, ΗΒ, Γαλλία και Ελλάδα, 1833-1922

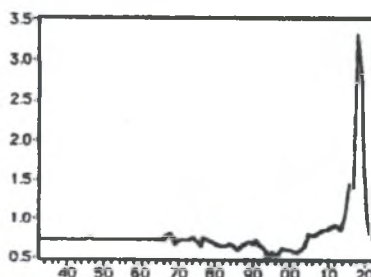
ΗΠΑ

ΗΒ

Γαλλία

Ελλάδα

Με τη βοήθεια του σχήματος και της μήτρας των συντελεστών συσχέτισης των τεσσάρων χωρών παρατηρούμε ότι η Ελλάδα αν και χώρα αγροτική με εκτεταμένη αυτοκατανάλωση, ήταν αρκετά συνδεδεμένη με τη διεθνή οικονομία, ήδη μάλιστα από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Στον 19^ο αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η σύναψη των δανείων επέτρεπε στην Ευρώπη να συμπαρασύρει και την ελληνική οικονομία, ενώ το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα και όσο προχωρούμε προς τις μέρες μας η εξάρτηση πάρα πολύ έντονη (βραχυχρόνια και μακροχρόνια). Αίτια των κρίσεων θα μπορούσαν να εν μέρει μόνο να αποδοθούν στην δημοσιονομική κρίση, τη σταφιδική ή την καπνική. Η πορεία του μέσου ποσοστού κέρδους και ο τρόπος που αυτό επηρέαζε κάθε φορά την επενδυτική συμπεριφορά των επιχειρηματιών βάρυναν περισσότερο στην εξέλιξη της επιχειρηματικής δραστηριότητας και του εθνικού προϊόντος.

Κατά τον τρίτο κατά σειρά συγγραφέα ⁶ η άμπωτης και η πλημμυρίδα του μακρού κύματος της οικονομικής ανάπτυξης δεν οφείλεται σε νομισματικά φαινόμενα ή προσδοκίες και πολιτικές εκτιμήσεις, αλλά στην πορεία του ποσοστού κέρδους των επιχειρηματιών, το οποίο επανατροφοδοτεί τις επενδύσεις και διαχέει την ανάπτυξη συμπαρασύροντας μάλιστα το επιτόκιο λόγω αυξημένων συναλλακτικών αναγκών. Η υπερβολική αύξηση της παραγωγής καθιστά τη ζήτηση αδύνατη να απορροφήσει την προσφορά και αναγκαστική μείωση της παραγωγής προκαλεί μια περαιτέρω αποδυνάμωση της αγοραστικής δύναμης και έπειτα σε ύφεση. Τις ευκαιρίες για κέρδη δημιουργούν οι καινοτομίες, οι οποίες αποτελούν ένα νέο τρόπο παραγωγής που θα αποφέρει όφελος για μία κοινωνία που θα αποκτήσει τα νέα αγαθά.

Το τέταρτο κύμα οικονομικής ανάπτυξης είναι αυτό που ανέδειξε τις Η.Π.Α. και την Ε.Σ.Σ.Δ. ως τις δύο ψυχροπολεμικές υπερδυνάμεις, με τελικό νικητή τις Η.Π.Α. που παρουσίασαν μια συνεχή άνοδο της οικονομίας τους μεταπολεμικά και έως τα τέλη της δεκαετίας του '80 που οι πετρελαϊκές κρίσεις ανέστειλαν την ανάπτυξη αλλά και τη μέχρι σήμερα πολιτική τους απέναντι στις χώρες του ΟΡΕC. Η φθινή εργατική δύναμη και χωρίς διαπραγματευτική ισχύ, η πληθώρα καινοτομιών που προσέελκυσε το αμερικανικό καινοτομικό σύστημα και οι ξένες επενδύσεις ⁷ βοήθησαν στην ανάπτυξη.

Σήμερα οι προβλέψεις είναι αισιόδοξες για τη διεθνή οικονομία που επηρεάζει και την ελληνική οικονομία, λόγω των αναγκαίων αντι-μεταρρυθμίσεων που έχουν γίνει (ιδιωτικοποιήσεις, αποδυνάμωση συνδικάτων), της διεύρυνσης των περιθωρίων κέρδους λόγω κυρίως μείωσης των μισθών, των καλύτερων εμπορικών υποδομών, της διεθνοποίησης των οικονομιών κυρίως στην Ευρώπη και των κινήτρων ανάπτυξης λόγω οικολογικής καταστροφής.

Μια άλλη σημείωση για τους οικονομικούς κύκλους που έκανε μεταξύ άλλων ο Τρότσκι και πιο πρόσφατα ο Κέλι ήταν ότι η ένταση των απεργιακών κινητοποιήσεων και γενικά της ταξικής πάλης αυξάνεται σε περιόδους μετάβασης προς την ύφεση, όπως και ο αριθμός των συνδικάτων, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τον Κέλι. Στη διάρκεια της ύφεσης τα συνδικάτα τρόπον τινά αμύνονται, ενώ σε περιόδους ανόδου γίνονται πιο διεκδικητικά.

⁶ Δημήτρης Α. Κατσουρίδας, (2000), σσ 137 – 169

⁷ Αύξησαν όμως και την εξάρτηση από αυτές σε επίπεδο κεφαλαίων, χρηματιστηρίου και επιτοκίων

3. Θεσμικός μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας και οικονομική ανάπτυξη

3.1 Το ιστορικό πλαίσιο

Η ιστορική εμπειρία απέδειξε ότι εκβιομηχάνιση και φεουδαλική τάξη πραγμάτων αποκλείονται εξ ορισμού, επειδή η φεουδαρχία θέτει αξεπέραστα εμπόδια στην ανάπτυξη της βιομηχανίας και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Τα εμπόδια αυτά είναι⁸:

1. Προϋπόθεση της μαζικής χρησιμοποίησης μηχανών είναι η ύπαρξη χρηματικών κεφαλαίων, καθώς και η επενδυτική ετοιμότητα των φορέων τους. Γι' αυτό το σκοπό είναι αναγκαία μια ορισμένη ασφάλεια από την κεντρική εξουσία την οποία το φεουδαρχικό κράτος είναι αδύνατο να εξασφαλίσει.
2. Το καπιταλιστικό εργοστάσιο προϋποθέτει την ύπαρξη πολλών διαθέσιμων εργατικών δυνάμεων που θα μπορούν κάθε στιγμή να πουλούν ελεύθερα την εργατική τους δύναμη. Στο προκαπιταλιστικό καθεστώς όμως η εργατική δύναμη είναι καθηλωμένη στην ύπαιθρο.
3. Βασικός όρος διάδοσης της καπιταλιστικής παραγωγής είναι η ελεύθερη ίδρυση βιομηχανικών μονάδων και η ελεύθερη κίνηση κεφαλαίων.
4. Διάφοροι φραγμοί επιβάλλονταν και στην ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων μέσα από την πολιτική κατάτμηση του χώρου και τους εσωτερικούς δασμούς που εμπόδιζαν τη ανάπτυξη μιας ενιαίας αγοράς.
5. Η κυριαρχία των προαστικών ιδιοκτησιακών σχέσεων δεν είναι σε θέση να τροφοδοτήσει τη βιομηχανική παραγωγή με φθηνά τρόφιμα και πρώτες ύλες ή να δημιουργήσει αγορά για βιομηχανικά προϊόντα, αφού δεν υπάρχει εισοδηματικό περίσσειμα και κίνητρο για αύξηση της παραγωγικότητας.

Αυτός είναι και ο προορισμός των αστικών επαναστάσεων: να βοηθήσουν να ξεπεραστούν αυτά τα εμπόδια για να επιβληθεί ένα νέο πλαίσιο για την οικονομική δραστηριότητα. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη των παραπάνω αλλαγών είναι και η συγκρότηση ενός πρόθυμου και ικανού αστικού κρατικού μηχανισμού και οι ανάλογες ρήξεις με το παρελθόν. Ιστορικά και λογικά η αστική επανάσταση μ' όλους τους θεσμικούς μετασχηματισμούς που εγκαινιάζει είναι πρόδρομος της εκβιομηχάνισης. Στην Ελλάδα που άργησε η αστική επανάσταση, άργησε και η καπιταλιστική ανάπτυξη και το προκαπιταλιστικό στάδιο της οικονομίας διήρκεσε περισσότερο. Οι σύγχρονες απόψεις του νεοφιλελευθερισμού θέτουν ως συμπληρωματικό στοιχείο της επιτυχίας της αστικής επανάστασης την αυτονόμηση της οικονομίας από την πολιτική του φεουδαλισμού και επέτρεψε την ανάπτυξη της καινοτομίας, των νέων μεθόδων παραγωγής, σχέσεων αγοράς και οργάνωσης των επιχειρήσεων. Πολλοί οικονομολόγοι θεωρούν καθαρά την αστική επανάσταση αφετηρία κεφαλαιακής συσσώρευσης και γενικότερης ανάπτυξης.

Σύμφωνα με τον Σακελλαρόπουλο, η προσέγγιση του D. North αποκαλύπτει περισσότερο απ' τους προηγούμενους συγγραφείς το σημαντικό ρόλο των θεσμών και κυρίως του δικαίου ιδιοκτησίας. Ο North έκανε δύο διαφοροποιήσεις απ' τους προηγούμενούς του: πρώτον όρισε το κράτος όχι ως κρατικό νομοθετικό μόρφωμα αλλά ως κοινωνική αξία και ιδεολογία των ομάδων συμφερόντων και δεύτερον ερμήνευσε την οικονομική ιστορία μακροϊστορικά, διαχρονικά και υπερβαίνοντας το χρονικό ορίζοντα του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Συμπεριέλαβε στις

⁸ Θεόδωρος Δ. Σακελλαρόπουλος, (1991)

οικονομικές εξελίξεις και άλλους παράγοντες, όπως κράτος, δίκαιο, ηθική, παραγωγικοί συντελεστές, συμφέροντα και κοινωνικές τάξεις γεφυρώνοντας έτσι το χάσμα της οικονομίας και του υπόλοιπου κοινωνικού γίγνεσθαι.

Οι μοντέρνοι αστικοί οικονομικοί θεσμοί στην Ελλάδα ολοκληρώθηκαν στην Ελλάδα μέσα από μακρόχρονη διαδικασία που κράτησε ένα περίπου αιώνα, αφού οι αστικοί μετασχηματισμοί που έφερε η επανάσταση του 1821 και το ζήτημα της γης ολοκληρώθηκαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η αστική επανάσταση στην Ελλάδα δεν είναι παρά μια πολυετής πολιτική διαδικασία με εξελικτική μορφή και ήπιες ρήξεις, γεγονός που οφείλεται στις κωλυσιεργίες του κράτους. Κυρίως λόγω δημοσιονομικών αναγκών το κράτος φέρεται με αναβλητικότητα και αντιφάσκει αφού αφενός επιδιώκει τον εκσυγχρονισμό των θεσμών και αφετέρου προτάσσει άλλες ως σημαντικότερες δαπάνες. Αυτή η έρπουσα αστική επανάσταση θα προβάλλει γενικά αλλά και σε κάθε ειδική περίπτωση ως ένας από τους σημαντικότερους ανασταλτικούς παράγοντες της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα..

3.2 Η προσωπική απελευθέρωση των παραγωγών από τους εξωοικονομικούς καταναγκασμούς του οθωμανικού συστήματος

Οι αστικές επαναστάσεις καθιερώνουν σε διάφορα νομικά κείμενα, χάρτες και Συντάγματα την ατομική ελευθερία και άλλα ανθρώπινα δικαιώματα που εγκαινιάζουν μια νέα πολιτισμική περίοδο και γίνονται ανυποχώρητες κατακτήσεις σ' όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας. Προϋπόθεση ύπαρξης άφθονης και φθηνής εργατικής δύναμης για τις ανάγκες υπεραξίωσης του κεφαλαίου είναι η ελευθερία διάθεσής της καθώς και η ελευθερία από τόπο σε τόπο ελεύθερης μετακίνησής της από τα φεουδαρχικά δεσμά⁹. Καθιερώνεται απελευθέρωση και ασφάλεια της εργατικής δύναμης και της επιχειρηματικότητας από το φεουδαρχικό κράτος.

Η αστική επανάσταση στην Ελλάδα ξεκίνησε την επαύριον της πτώσης του Ναπολέοντα με τα δύο πρώτα συντάγματα (Επίδαυρος 1822, Τροιζήνα 1827) και ανήκει χρονικά στο πρώτο κύμα επαναστάσεων στην Ευρώπη. Είχε δύο βασικές ιδιομορφίες: δεν οφειλόταν σε οικονομική αναγκαιότητα καθώς το βιομηχανικό πρότυπο δεν άγγιζε ακόμη την Ελλάδα και συνδεόταν και κατά κάποιο τρόπο εξαντλούνταν στην απελευθέρωση από τους Οθωμανούς, των οποίων ωστόσο το σύστημα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα δεν είχε θεωρηθεί ακόμη παρωχημένο λόγω των προβλημάτων κυρίως στη γεωργία. Για τις περιοχές της Ελλάδας που προσάρτηθηκαν αργότερα, πριν την προσάρτησή τους ίσχυαν διάφορες τουρκικές μεταρρυθμίσεις, ενώ η προσάρτηση τους σήμανε την ανάπτυξή τους, όπως ίσχυσε για τις πόλεις της Θεσσαλίας από το 1881 και μετά. Σημαντική χρονολογία θεωρείται και το 1835 για την ελληνική έγγειο ιδιοκτησία αφού τότε εισήχθη και το διάταγμα της αντιβασιλείας για την απελευθέρωση της και την παύση των οθωμανικών στοιχείων.

⁹ ό.π. κεφάλαιο 1

3.3 Η εμφάνιση της απεριόριστης ατομικής εγγείου ιδιοκτησίας στην Ελλάδα. Η απελευθέρωση της γης από το προκαπιταλιστικό θεσμικό πλαίσιο

Κάθε προαστικό εμπράγματο βάρος στην αγροτική ιδιοκτησία έπαυε επίσημα τουλάχιστον να υπάρχει στην ελληνική κοινωνία και αυτό συνιστούσε προϋπόθεση για την αύξηση της παραγωγικότητας και της κτηματικής πίστης επενδύσεων που υπαγορεύει η καπιταλιστική ανάπτυξη. Η αστική έγγειος ιδιοκτησία με τα χαρακτηριστικά της πλήρους και αποκλειστικής κυριότητας και της ελευθερίας είναι απαραίτητη, γιατί¹⁰:

1. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ο πλούτος παίρνει τη μορφή του εμπορεύματος, επομένως βασική πράξη είναι η αγοραπωλησία, η οποία προϋποθέτει ελευθερία και πλήρη ένταξη της ατομικής ιδιοκτησίας στην βούληση του ιδιοκτήτη.
2. Η ύπαρξη ιδιοκτησίας δημιουργεί τα κίνητρα για αύξηση της παραγωγικότητας και τα βιοτικά μέσα για την επένδυση κεφαλαίων των νέων εργατικών στρωμάτων.
3. Ως αποτέλεσμα των επενδύσεων του κεφαλαίου δημιουργείται ο θεσμός της υποθήκης με τον οποίο οι τράπεζες εξασφαλίζουν τα χρήματά τους και ο οποίος προϋποθέτει πλήρη ελευθερία και απόλυτη ιδιοκτησία.
4. Η εμφάνιση της ατομικής εγγείου ιδιοκτησίας αποτελεί τέλος πρωταρχική προϋπόθεση της για την ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και στον ίδιο τον αγροτικό χώρο.

Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη γεωργία ταυτίζεται κατά πολλούς σε μεγάλο βαθμό με τη συγκέντρωση σε όλο και λιγότερα χέρια του κύριου παραγωγικού μέσου, του εδάφους. Μια τέτοια διαδικασία προϋποθέτει την ύπαρξη ελευθερίας στην ατομική ιδιοκτησία και επηρεάζει ευρύτερα τα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά θέματα μιας χώρας.

Περίπου έναν αιώνα μέχρι την αγροτική μεταρρύθμιση του 1922 διήρκεσε η ολοκλήρωση της πράξης της ιδιωτικοποίησης της γης από τους Έλληνες πολίτες (στη Θεσσαλία άργησε 50 χρόνια και στη Β. Ελλάδα και τα νησιά 90 χρόνια). Οι γαιοκτητικές σχέσεις στα πλαίσια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που ανήκε και η Ελλάδα αντανακλούν τις ιδιομορφίες του οθωμανικού φεουδαλισμού (η γη που χωριζόταν σε πέντε κατηγορίες ανήκε στον Αλλάχ και ο τρόπος παράδοσης αφορούσε το σουλτάνο και τους αξιωματούχους του). Σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι 'απελευθερωτικές' μεταρρυθμίσεις του μέσου του 19^{ου} αιώνα με κυριότερη αυτή του Τανζιμάτ.

Στην πρώτη φάση του γερμανορωμαϊκού δικαίου πρώτος ιδιοκτήτης των λεγόμενων εθνικών γαιών (περίπου το 1/2 της καλλιεργήσιμης γης) ήταν το κράτος, ενώ την υπόλοιπη έκταση μοιράζονταν εκκλησία και κάποιοι ολιγάριθμοι γαιοκτήμονες. Όπως γίνεται αντιληπτό η συντριπτική πλειοψηφία των αγροτών χαρακτηριζόταν από 'ακτημοσύνη'. Ωστόσο υπήρξε κάποια ιδιωτικοποίηση της γης με εξαίρεση την ιδιαίτερη περίπτωση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας. Η διαδικασία ιδιωτικοποίησης της γης περιελάμβανε και ενοικίαση της γης γεγονός που προσπόριζε έσοδα (φόρος επικαρπίας 15 % επί της ακαθάριστης αξίας), ενώ το κράτος σταδιακά και επίσημα διένειμε (1871) τη μη δασική γη όταν αυτή δε καταπατιόταν. Σαφή επιτήδευση έδειξαν ισχυροί αστοί ή πρώην αξιωματούχοι του αγώνα που κατάφεραν αγοράσουν φθηνή γη ή να κάνουν δήθεν εξαργύρωση των αγώνων τους και όλα αυτά ελλείπει ξεκάθαρης πολιτικής γύρω απ' το θέμα, ενώ

¹⁰ ό.π. κεφάλαιο 2

παράλληλα η ελληνική κοινωνία πλημμυριζόταν από άκληρους αγρότες. Αποτέλεσμα ήταν να κρατηθεί το βασικό στοιχείο της ελληνικής παραγωγής μακριά από το συναλλακτικό κύκλωμα και να βραδυπορεί περισσότερο η καπιταλιστική ανάπτυξη στη γεωργία και γενικότερα σ' όλη την οικονομία γιατί από εκεί θα ερχόταν η ανάπτυξη.

Τέσσερα ήταν τα χαρακτηριστικά της διανομής του 1871: τροποποιήθηκαν οι όροι των ταξικών ανταγωνισμών προς όφελος των μικροκαλλιεργητών, η πρωτοβουλία δεν είχε αφορμή αγροτικό κίνημα ή ταξική όξυνση αλλά πολιτική βούληση, υπήρξε διανομή με εξαγορά με ωφέλεια του κρατικού προϋπολογισμού και, τέλος έγινε παρά το θετικό ρόλο της, με τρόπο ασυστηματοποίητο και πρόχειρο. Μια αιτία επιλογής της συγκεκριμένης ημερομηνίας για διανομή της γης ήταν οι δημοσιονομικές ανάγκες, αφού ως 'κακός γαιοκτήτης' το κράτος δεν εισέπραττε τα ανάλογα έσοδα μιας 'αποτελεσματικής διαχείρισης'. Μια άλλη αιτία ήταν η κίνηση του ενδιαφέροντος για τους παραγωγούς, η αύξηση της παραγωγικότητας, η ένταξη της γης στο παραγωγικό κύκλωμα και η ανάπτυξη της κτηματικής πίστης. Επιπλέον θεωρήθηκε καλό να γίνει η διανομή για την ευρύτερη καλλιέργεια της σταφίδας. Ως βαθύτερη αιτία προβάλλεται η εντατικοποίηση της καλλιέργειας της σταφίδας που είχε φτάσει στα όρια της και τύγχανε αυξανόμενης ζήτησης, εισήγαγε τη χώρα στο εμπορικό καταμερισμό και εισήγαγε χρήμα και χρυσό στην οικονομία. Επίσης το ιδιοκτησιακό καθεστώς έθετε αντικειμενικά περιορισμούς στην παραγωγή της σταφίδας, εφόσον η σταφίδα είναι προϊόν εντάσεως εργασίας και ήταν αδύνατο να καλλιεργηθεί σε μεγάλες εκτάσεις με μισθωτή εργασία, αφού με δεδομένα τα υψηλά ημερομίσθια της εποχής προέκυπτε υψηλό κόστος και μικρό κέρδος.

Όπως είδαμε η Θεσσαλία με τις μεγάλες αγροτικές περιοχές προσαρτήθηκε δέκα χρόνια μετά τη διανομή, το 1881 και αποτέλεσε ιδιαίτερη περίπτωση με τις μεγάλες γαιοκτησίες, τα λεγόμενα τσιφλίκια (395 στον θεσσαλικό κάμπο). Η διαδικασία αποφειοδαρχοποίησης που είχαν ξεκινήσει οι Τούρκοι (αλλά άφησαν ατελή) και είχε ήδη ολοκληρωθεί στην ανεπτυγμένη Ευρώπη, ήταν προ των πυλών αφού ακόμα τα πράγματα δεν είχαν ουσιαστικά αλλάξει από την τουρκική κατάσταση. Διάφοροι Έλληνες κεφαλαιούχοι ή βίαιοι ή απλώς εννοημένοι τσιφλικάδες έγιναν ανισομερώς κάτοχοι μεγάλων εκτάσεων πριν ακόμη τη συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως που προσαρτούσε τα νέα εδάφη στην Ελλάδα. Παρά την όποια δημογραφική πυκνότητα και επομένως διευκόλυνση της διοίκησης και της παραγωγής παρείχε το σύστημα (Κ. Δ. Καραβίδα, αγροτικά – μελέτη συγκριτική), η κολιγική σχέση ήταν πολύπλευρα μειωτική για την προσωπική, την κοινωνική και την οικονομική κατάσταση των μικροκαλλιεργητών και συνιστούσε 'εκμετάλλευση' και μη συνταγματική εξουσιαστική σχέση εργασίας.

Επικρατεί γενικά η άποψη ότι το κράτος υποστήριξε ανεπιφύλακτα τη μετεξέλιξη του τσιφλικιού σε αστικού τύπου ιδιοκτησία, όπου τα δικαιώματα του κυρίου επί του πράγματος είναι απόλυτα και απεριόριστα. Αυτή η αντίληψη απορρέει από το τέταρτο άρθρο της συνθήκης της προσαρτήσεως και από την πολιτική του Τρικούπη που αποσκοπούσε στον αστικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας και στην προσέλκυση των ομογενειακών κεφαλαίων της διασποράς. Ομόροπες δυνάμεις στη θέληση του τότε πολιτικού καθεστώτος ήταν και πολλές κοινωνικές και οικονομικές δυνάμεις, καθώς και στελέχη της δικαστικής, εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας του κράτους. Μια αντιφατική στάση που έδειξε η ελληνική κυβέρνηση αλλά και η νομοθετική εξουσία ήταν οι αντικρουόμενες διατάξεις της συνθήκης και η μετέπειτα διστακτικότητα. Εν τω μεταξύ οι διαμάχες στη βουλή

περιστρέφονται γύρω από το αν υπάρχει ή όχι αγροτικό ζήτημα, αν πρέπει να συστηθεί εξεταστική επιτροπή μελέτης του ζητήματος και εάν το ζήτημα εμπίπτει στην αρμοδιότητα της βουλής και των δικαστηρίων ή των διοικητικών αρχών και της αστυνομίας. Ο Χ. Τρικούπης προσπάθησε να δείξει ότι δεν υπάρχει αγροτικό ζήτημα για να μη φανεί προς το εξωτερικό ως αδυναμία του κράτους. Στο δεύτερο ζήτημα η φιλοαγροτική ομάδα της βουλής τασσόταν υπέρ της δικαστικής παρέμβασης, ενώ στο τρίτο ζήτημα της σύστασης ή μη επιτροπής η κυβερνητική πλειοψηφία κωλυσιεργούσε αδικαιολόγητα προφασιζόμενη ασήμαντες αιτίες (μη απαρτία κ.τ.λ.). Επίσης επαμφοτερίζουσα και αντιφατική στάση έλαβε και η δικαιοσύνη με τα πρωτοδικεία του Αρείου Πάγου και της Θεσσαλίας να έχουν διφορούμενη στάση απέναντι στους κολίγους.

Ένα ακόμη πρόβλημα στην πλήρη ιδιωτικοποίηση της γης και στην καθιέρωση της ατομικής ιδιοκτησίας ήταν ο αγώνας των κολίγων μικροκαλλιεργητών και εναντίον των νέων ρυθμίσεων που τους αφαιρούσε ουσιαστικά παραδοσιακά δικαιώματα στη γη και τους μετέβαλλε σε ακτήμονες προλετάριους. Ο αγώνας αυτός που καταγράφηκε στην ιστορία ως αγώνας κατά των εξώσεων ξεκίνησε σε ήπια μορφή από την Αττική και την Εύβοια και εντάθηκε με την προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η απουσία ειδικών μονογραφιών και έργων υποδομής που αφορούσαν τους ταξικούς ανταγωνισμούς και τις κοινωνικές σχέσεις που επικράτησαν στο θεσσαλικό χώρο μετά το 1881 δυσχεραίνει τη διερεύνηση αυτού του τόσο σπουδαίου ζητήματος. Υπάρχουν μαρτυρίες που αποδεικνύουν ότι η θέση των μικροκαλλιεργητών μετά την εξαγορά των τσιφλικιών το 1870 είχε χειροτερέψει, γεγονός που θέτει σε πιο παλιό χρονικό σημείο το κίνημα των εξώσεων το οποίο – αν και κλόνισε τους ιδιοκτησιακούς θεσμούς – είχε αποτυχημένη έκβαση. Οι λόγοι της αποτυχίας ήταν: *πρώτον* ότι οι κολίγοι αρνούνταν να υπογράψουν συμβόλαια μίσθωσης, *δεύτερον* ότι οι γαιοκτήμονες δεν ασκούσαν στο έπακρο το δικαίωμα της εξώσης λόγω έλλειψης εργατών και *τρίτον* οι χωρικοί αρνούνταν να δεχθούν την απαλλοτρίωση των μακροχρόνιων εθιμικών ιδιοκτησιακών τους δικαιωμάτων.

Η ιστορική εξέλιξη του θεσμού της ιδιοκτησίας μέσα από τους νόμους και την κωδικοποίηση του δικαίου δείχνει ότι το μοντέρνο αστικό θεσμικό πλαίσιο επιβλήθηκε καθυστερημένα, βαθμιαία και αποσπασματικά στην Ελλάδα και σ' αυτό συνέβαλε το γεγονός ότι το κράτος πήρε τμηματικά τη γεωγραφική μορφή του. Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ότι η νομοθετική δραστηριότητα υπήρξε επίσης αποσπασματική και καθυστερημένη, ενώ αντιφατικές είναι οι ρυθμίσεις περί ατομικής ιδιοκτησίας σύμφωνα με μελετητές της εποχής (Σίδερης, Τριανταφυλλόπουλος).

Η διαδικασία της αγροτικής μεταρρύθμισης αποτελεί μια μετατροπή του φεουδαρχικού ή άλλου τύπου προαστική ιδιοκτησία σε αστική με απεριόριστη ελευθερία στην ιδιοκτησία και η διαδικασία αυτή ολοκληρώθηκε ιστορικά με κατάργηση στα εμπράγματα δικαιώματα στη γη ή την απόδοση της. Η μελέτη των αγροτικών μεταρρυθμίσεων αναζητά απάντηση σε δύο ουσιαστικά ερωτήματα: *το πρώτο είναι πότε ολοκληρώθηκε ιστορικά ο μετασχηματισμός της προαστικής εγγείου ιδιοκτησίας σε σύγχρονη μορφή ιδιοκτησίας και το δεύτερο είναι ποια ήταν η διάθρωση και ο βαθμός συγκέντρωσης της ελεύθερης, ατομικής ιδιοκτησίας την επαύριο της μεταρρύθμισης ;* *Εν ολίγοις ο τρόπος και ο τύπος της αγροτικής μεταρρύθμισης προσδιορίζει την εξέλιξη του καπιταλιστικού κοινωνικού μετασχηματισμού.* Τον αμερικανικό και τον πρωσικό δρόμο ανάπτυξης έχουν αναδείξει αυτοί οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί. Στην Ελλάδα αγροτική μεταρρύθμιση είχε τρία χαρακτηριστικά: η ιδιωτικοποίηση ήταν αργή, μη ομαλή και

σταδιακή και ένα μέρος της γης διέφυγε της ιδιωτικοποίησης (πριν τη μεταρρύθμιση ένα μέρος ήταν εθνικό και ένα άλλο μέρος μεγάλης ιδιοκτησίας).

3.4 Το θεσμικό πλαίσιο της συσσώρευσης κεφαλαίου στην Ελλάδα

Η απόπειρα ερμηνείας της βιομηχανικής υπανάπτυξης της Ελλάδας μόνο με βάση το θεσμικό πλαίσιο θ' αποτελούσε σοβαρή απλοποίηση της πραγματικότητας. Μονομερείς γραμμικές σχέσεις, που εξαρτώνται μόνο από μία μεταβλητή, δεν είναι σε θέση να ερμηνεύσουν την πολύπλοκη και σύνθετη αναπτυξιακή διαδικασία, όπου παράγοντες ποικίλης προέλευσης και ποικίλου χαρακτήρα συμπλέκονται αξεδιάλυτα μεταξύ τους. Παρόμοιες μεθοδολογικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις εκφράζουν ένα παλαιότερο επίπεδο έρευνας, το οποίο ανήκει οριστικά στο παρελθόν. Η ύπαρξη πρωτογενούς θεσμικής παρέμβασης του κράτους στην οικονομία αποτελεί μία από τις πολλές προϋποθέσεις της βιομηχανικής ανάπτυξης. Η ουσιαστική συμβολή καθεμιάς από αυτές είναι ωστόσο δύσκολα μετρήσιμη. Γι' αυτό και κάθε σύγκριση, που θέτει ως σκοπό την απόδοση προτεραιοτήτων, είναι εκ προοιμίου ευάλωτη στις μεταβαλλόμενες ιστορικές οπτικές και στα συμπεράσματα της μεταγενέστερης έρευνας.

Για όλους αυτούς τους λόγους, η πρωτογενής θεσμική παρέμβαση του κράτους στην οικονομία που εξετάζουμε, πρέπει να θεωρηθεί περισσότερο ως αναλυτική επιλογή η οποία αποσκοπεί να συμπληρώσει ορισμένα κενά, παρά ως αποκλειστική ερμηνεία της οικονομικής ιστορίας. Σ' αυτή τη λογική υπακούει άλλωστε και η πρόταξη μιας επισκόπησης της βιομηχανικής ανάπτυξης στην Ελλάδα έως και το 1922.

Στη μοντέρνα οικονομική ανάπτυξη που εγκαινιάζεται με τη βιομηχανική επανάσταση, το ζήτημα της ύπαρξης κεφαλαίων παρουσιάζεται ως το ουσιαστικότερο πρόβλημα. Στην πραγματικότητα, εμφανίζεται με δύο μορφές: Αφενός ως πρόβλημα διαθεσιμότητας και συσσώρευσης ιδιωτικού πλούτου, αφετέρου ως πρόβλημα χρήσης και τοποθέτησης αυτού του πλούτου στο βιομηχανικό τομέα της οικονομίας. Αντίθετα από τις αναπτυγμένες χώρες της Δ. Ευρώπης, στην Ελλάδα η συσσώρευση κεφαλαίου κατά το 19^ο αιώνα φαίνεται, εκ πρώτης όψεως, ότι ούτε επαρκής ήταν, ούτε κατευθύνθηκε σε βιομηχανικές - βιοτεχνικές δραστηριότητες, όπως απαιτούσε η νέου τύπου ανάπτυξη.

Η έλλειψη κεφαλαίων είναι το μοτίβο που επανέρχεται συχνά στο στόμα ή στη γραφίδα πολιτικών και επιστημόνων του 19ου αιώνα, προκειμένου να αιτιολογήσουν τη βιομηχανική υπανάπτυξη της χώρας. Ωστόσο αυτή η 'έλλειψις' ή 'σπάνις' είναι πάντοτε σχετική. Προκύπτει τις περισσότερες φορές από διεθνείς συγκρίσεις στο ύψος του τόκου, από τα λιγοστά ελεύθερα προς δανεισμό διαθέσιμα κεφάλαια που υπάρχουν στις τράπεζες, καθώς και την προθυμία των τελευταίων να ενισχύσουν μακροπρόθεσμα τη βιομηχανία.

Άλλοι όμως, σύγχρονοι και παλαιότεροι μελετητές, τονίζουν την αντίθετη κατάσταση. Ότι δηλαδή κεφάλαια υπήρχαν σχετικά άφθονα στην Ελλάδα. Πρόκειται για κεφάλαια που σχηματίστηκαν σε δύο κατεξοχήν παραδοσιακές ελληνικές δραστηριότητες, τη Ναυτιλία και το Εμπόριο. Παρά τις συγκυριακές δυσκολίες και τις δομικές κρίσεις που γνώρισαν αυτοί οι δύο τομείς έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, φαίνεται ότι, τηρουμένων των αναλογιών, παρέμειναν η σημαντικότερη πηγή δημιουργίας και αύξησης του ιδιωτικού πλούτου στην Ελλάδα. Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η συσσώρευση αυτού του κεφαλαίου έλαβε χώρα κυρίως στο εξωτερικό όπου ήταν εγκατεστημένοι οι πιο πλούσιοι και ισχυροί ελληνικοί εμπορικοί

*οίκοι. Με δάση τις πλούσιες και ακμάζουσες ελληνικές παροικίες, οι Έλληνες έμποροι της Διασποράς διακρίθηκαν στο διαμετακομιστικό, κυρίως, εμπόριο μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Μετέφεραν σιτηρά από τις ακτές της Μαύρης θάλασσας στη Δ. Ευρώπη, και βιομηχανικά προϊόντα από εκεί προς την Ανατολή*¹¹.

Ωστόσο από το 1850, με την κορύφωση της βιομηχανικής επανάστασης, αρχίζει ο μαρασμός του μεγάλου ελληνικού Εμπορίου και της Ναυτιλίας. Οι βιομηχανικοί παραγωγοί της Δύσης αποκαθιστούν πλέον απευθείας επαφές με τις αγορές της Ανατολής. Ο Έλληνας έμπορος και ναυτικός με τα συγγενικά του πρακτορεία και δίκτυα στις ακτές της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης θάλασσας καθίσταται πλέον περιττός. Δεν διαθέτει ούτε την πολιτική προστασία ενός κράτους ούτε την εθνική οικονομική ενδοχώρα με την οποία θα μπορούσε να συναλλαχθεί. Η βαθύτατη αυτή δομική κρίση δύο παραδοσιακών αστικών δραστηριοτήτων, που για τη ναυτιλία θα ξεπεραστεί μόλις με τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, πρέπει να περιορίσει σημαντικά τις δυνατότητες συσσώρευσης, επηρεάζοντας παράλληλα αρνητικά τις πιθανές επενδυτικές πρωτοβουλίες ενός μέρους τουλάχιστον των Ελλήνων κεφαλαιούχων της Διασποράς. Επιστροφή και επένδυση μέρους αυτών των κεφαλαίων στην Ελλάδα λαμβάνει χώρα ιδίως κατά τη δεκαετία του 1870 και θα είναι αποτέλεσμα ακριβώς του οξυμένου ανταγωνισμού στη διεθνή αγορά. Ωστόσο το μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών κεφαλαίων που σχηματίστηκαν στο εξωτερικό είναι αμφίβολο, εάν ποτέ ήλθε στην Ελλάδα.

Οι Έλληνες έμποροι του εσωτερικού από την άλλη μεριά διέθεταν περιορισμένες δυνατότητες συσσώρευσης. Το εμπόριο τους ήταν μικρό και φυτοζωούσε. Στην ουσία επρόκειτο για πρακτορεία και υποπρακτορεία διαμεσολάβησης των μεγάλων ελληνικών εμπορικών οίκων του εξωτερικού με περιορισμένα κέρδη. Ακόμη και αυτό το σταφιδεμπόριο διεξαγόταν από μεγάλους ελληνικούς ή αγγλικούς οίκους στο Λονδίνο. Μεγάλο εμπόδιο στην ανάπτυξη του εσωτερικού εμπορίου ήταν οι ανύπαρκτες συγκοινωνίες, η έλλειψη πιστωτικών διευκολύνσεων, δημόσιας ασφάλειας και επαγγελματικής μόρφωσης (Β. Γαδριηλίδης).

Η μεταποιητική βιοτεχνική και βιομηχανική δραστηριότητα παρέμεινε έως το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Ελάχιστες μονάδες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως πραγματικά εργοστάσια. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία αυτές οι επιχειρήσεις ήταν τεχνολογικά καθυστερημένες, μικρού μεγέθους, βιοτεχνίες με ελάχιστη ή ανύπαρκτη μηχανική δύναμη. Απασχολούσαν λιγότερο από πέντε εργαζόμενους, εισήγαγαν συνήθως την πρώτη ύλη, παρήγαγαν κακότεχνα και ακριβά προϊόντα με ελάχιστη προστιθέμενη αξία, τα οποία δεν μπορούσαν να ανταγωνιστούν τα ξένα εισαγόμενα ούτε στην ελληνική αγορά.

Τα ελάχιστα κεφάλαια που επενδύθηκαν στη μεταποίηση είχαν ως στόχο την υποκατάσταση των εισαγωγών. Γι' αυτό κατευθύνθηκαν στην ελαφρά βιομηχανία. Τα τρόφιμα και η κλωστοϋφαντουργία θ' αντιπροσωπεύσουν τους κύριους κλάδους της μεταποίησης. Σ' αυτούς θα προστεθεί μετά τη σταφιδική κρίση του 1893 και ο κλάδος των ποτών. Έτσι αλευρόμυλοι, ελαιοτριβεία, οινοποιεία, οινοπνευματοποιεία, κλωστήρια, υφαντουργεία, μεταξουργεία και βαφεία θα αποτελέσουν τα σημαντικότερα βιομηχανικά καταστήματα της χώρας. Η βαριά ή η χημική βιομηχανία θα είναι ανύπαρκτη. Τα δύο τρία μηχανουργεία ή τα μερικά σαπυνοποιεία που κατατάσσονται σ' αυτούς τους κλάδους εξέφραζαν μόνο τη στατιστική φιλαρέσκεια της εποχής.

¹¹ ό.π. κεφάλαιο 3

Οι πρώτες βιομηχανίες εγκαταστάθηκαν στα μεγάλα αστικά κέντρα - λιμάνια, τον Πειραιά, την Ερμούπολη, την Πάτρα, την Κέρκυρα, το Βόλο, τη Θεσσαλονίκη. Αιτίες της υψηλής γεωγραφικής συγκέντρωσης της μεταποίησης στον παραλιακό χώρο ήταν η αγοραστική δύναμη που διέθεταν οι κάτοικοι αυτών των πόλεων, προερχόμενη από άλλες εμπορικές, γεωργικές, ναυτιλιακές δραστηριότητες, το κακό συγκοινωνιακό δίκτυο της χώρας και η ανάγκη εύκολης εισαγωγής των πρώτων υλών (βαμβάκι, σιτάρι, κάρβουνο).

Χρονικά το πρώτο κύμα 'μαζικής' τοποθέτησης κεφαλαίων στη βιομηχανία ξεδιπλώνεται στη δεκαετία 1867 - 1883. Τα ατμοκίνητα εργοστάσια και η ισχύς τους υπερδεκαπλασιάζονται, ενώ οι απασχολούμενοι πενταπλασιάζονται. Οι υψηλοί ρυθμοί σχηματισμού κεφαλαίου στο βιομηχανικό τομέα αυτή την περίοδο εξηγούνται από την πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους στους άλλους τομείς (εμπόριο, ναυτιλία) της οικονομίας και τον αναπροσανατολισμό των επιχειρηματικών επιλογών. Παράλληλα, ο διεθνής ανταγωνισμός ώθησε τους Έλληνες της διασποράς προς την Ελλάδα, όπου αναζητούν τώρα πλέον νέες παραγωγικές απασχολήσεις για τα κεφάλαια τους. Άμεσα ή έμμεσα, η βιομηχανία ωφελείται από αυτή τη συρροή ομογενειακών κεφαλαίων και επιχειρηματικότητας. Ωστόσο παρ' όλες τις σημαντικές προόδους που η ελληνική βιομηχανία έχει να επιδείξει όλα αυτά τα χρόνια, τελικά δεν θα ξεπεράσει το βρεφικό και παιδικό της στάδιο.

Η οικονομική κρίση που θα αγκαλιάσει από το 1883 την ελληνική οικονομία θα έχει συντριπτικά αποτελέσματα για τη βιομηχανία. Μέχρι τα τέλη του αιώνα, το δυναμικό της μεταποίησης θα καταφέρει να διπλασιαστεί με μεγάλες δυσκολίες. Αρνητικά θα επιδράσουν εδώ αφενός η άνοδος της τιμής του συναλλάγματος που εγκαινιάζεται με την τέταρτη αναγκαστική κυκλοφορία του 1885, αφετέρου η μεγάλη σταφιδική κρίση της δεκαετίας του '90, που θα μειώσει ραγδαία την αγοραστική δύναμη των πιο δυναμικών πληθυσμιακών στρωμάτων των σταφιδοφόρων περιοχών.

Από τις αρχές του αιώνα μέχρι και το 1920 εκτυλίσσεται μία νέα φάση ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας. Εφηβική φάση τη χαρακτηρίζει ο Χαριτάκης. Τα ατμοκίνητα εργοστάσια οκταπλασιάζουν την ισχύ τους, ενώ ιδρύονται οι πρώτες πραγματικά μεγάλες μεταποιητικές μονάδες. Η νέα δυναμική ανάπτυξη οφείλεται στις πολεμικές συνθήκες που επικράτησαν, στον περιορισμό των εισαγωγών και την ένταση της εσωτερικής παραγωγής προκειμένου να καλυφτεί η αυξημένη ζήτηση, και τέλος στην εδαφική επέκταση του κράτους στις νέες χώρες.

Βιοτεχνική παράδοση στην Ελλάδα δεν υπήρξε και τα πρώτα βιοτεχνικά κέντρα του ορεινού χώρου, όπως τα Αμπελάκια και τα Ζαγοροχώρια, καταστράφηκαν εξαιρετικά νωρίς. Ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας και οι εκτεταμένες πολεμικές καταστροφές πρέπει να εξάλειψαν ό,τι απέμενε. Οι πρώτες σημαντικές βιοτεχνικές απόπειρες μέχρι τα 1860 προήλθαν κυρίως από ξένους, προξένους ως επί το πλείστον ξένων κρατών, εγκατεστημένους στον ελληνικό χώρο. Ορισμένοι μόνο ντόπιοι βιοτέχνες εξελίχθηκαν σε βιομηχάνους και αυτοί στον Πειραιά μετά τη δεκαετία του 1870. Το μεγαλύτερο μέρος των βιομηχανικών κεφαλαίων προήλθε από το εμπόριο, αφού οι σχέσεις τραπεζικού συστήματος και βιομηχάνων ήταν μάλλον μικρές (ειδικά αν συγκριθεί με τη μεγάλη βοήθεια που είχε από το τραπεζικό σύστημα την εποχή εκείνη η Γερμανία), αν και είναι αρκετά ανεξερευνήτες.

3.5 Ο σχηματισμός της εσωτερικής αγοράς.

Η μοντέρνα βιομηχανική ανάπτυξη προϋποθέτει και την ύπαρξη μιας ενιαίας αγοράς για να εκποιηθούν ή να πουληθούν τα προϊόντα – εμπορεύματα και να σχηματιστεί η ανάλογη ζήτηση και να μετατραπεί το προϊόν πάλι σε χρήμα. Τα απούλητα αποθέματα, η πτώση των τιμών και η κρίση που ακολουθεί πολλές φορές δείχνουν τη σημασία της αγοράς και ότι αυτή, δηλαδή το μέσο κοινωνικό κόστος υστερεί του κόστους των παραγωγικών συντελεστών. Σημαντικοί παράγοντες είναι η διαδικασία εθνικής ενοποίησης και τα προβλήματα που προέκυψαν για την οικονομική ανάπτυξη, το φορολογικό σύστημα που επικράτησε το 19ο αιώνα στην Ελλάδα και οι προϋποθέσεις που δημιούργησε για την εμφάνιση μιας μαζικής αγοραστικής δύναμης στην ύπαιθρο και τέλος, η οικονομική ενοποίηση του χώρου. Επίσης το ζήτημα των εσωτερικών τελωνειακών ζωνών ή των διαφυλίων τελών που επιβάλλονταν στις μεταφορές των εμπορευμάτων¹².

Είναι προφανές ότι και οι τρεις αυτές όψεις δεν εξαντλούν τα προβλήματα ιστορίας και έρευνας που θέτει η διαπίστωση της οικονομικής υπανάπτυξης της χώρας. Η εθνική ολοκλήρωση δημιουργεί την εσωτερική, εθνική αγορά. Η ενότητα όμως αυτής της αγοράς δεν είναι δεδομένη. Οι εσωτερικοί τελωνειακοί φραγμοί αποτελούν μόνο ένα μέρος των εμποδίων που παρεμβάλλονται στο στόχο της οικονομικής ενοποίησης. Εξίσου σοβαρό ρόλο παίζουν μια σειρά άλλοι θεσμικοί παράγοντες, όπως το ενιαίο της φορολογικής νομοθεσίας, η ύπαρξη κοινού νομίσματος, η χρησιμοποίηση ίδιων μέτρων και σταθμών κλπ. Κρίσιμος αποδεικνύεται εξάλλου ο ρόλος των συγκοινωνιών που συνδέουν τις διάφορες τοπικές αγορές μεταξύ τους, συγκροτώντας την ευρύτερη εθνική αγορά. Αυτές οι πτυχές δεν αποτελούν αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου. Το ίδιο ισχύει και για τη δασμολογική πολιτική. Προσφέρουν όμως ευρύτατες δυνατότητες για μελλοντικές έρευνες. Ας σημειωθεί εδώ, ωστόσο, ότι η πλήρωση αυτών των θεσμικών προϋποθέσεων συντελείται κυρίως την τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα και την χαρακτηρίζουν η αποσπασματικότητα και η βραδυπορία στη δημιουργία της εσωτερικής αγοράς.

¹² βλ. Σακελλαρόπουλος, κεφάλαιο 4

4. Το κράτος ως συστατικό στοιχείο της περιοδολόγησης του ελληνικού καπιταλιστικού συστήματος και οι περίοδοι 1821 – 1920 και 1921 - 1940 ¹³

4.1 Περιοδολογήσεις της ελληνικής καπιταλιστικής ανάπτυξης

Το κράτος ως ενδογενής θεσμός της κοινωνίας σύμφωνα με την κευνσιανή αλλά και τη νεοκλασική θεωρία – μη υποταγμένος αναγκαστικά στο ‘οικονομικό’ – επηρεάζει τη μορφή και το βαθμό ανάπτυξης μιας οικονομίας, καθώς και τη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου. Γι’ αυτό μια περιοδολόγηση με βάση τον παράγοντα κράτος θα ήταν χρήσιμη και θα έδινε μια εικόνα για το πώς διαμόρφωσαν οι διάφοροι πολιτικοί φορείς την ελληνική οικονομία από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως σήμερα.

Η πρώτη περίοδος εκτείνεται από το 1830 έως το 1880 και θεωρείται η φάση της προκαπιταλιστικής υπανάπτυξης με τις απλές εμπορευματικές συναλλαγές και την αυτοκατανάλωση. Η δεύτερη περίοδος ξεκινά από το 1880 και φτάνει περίπου ως τη μικρασιατική καταστροφή και σηματοδοτεί την είσοδο της εκβιομηχάνισης και του εκχρηματισμού στην υπό μετασχηματισμό και πολυεπίπεδη επέκταση ελληνική κοινωνία. Η τρίτη περίοδος (1922 – 1960) της καπιταλιστικής κυριαρχίας χαρακτηρίζεται από βραδεία ανάπτυξη και τη μεταφορά από τον απλό εμπορευματικό τρόπο ανταλλαγών της γεωργίας στις μικρού μεγέθους εργοστασιακές μονάδες. Η τέταρτη περίοδος (ως σήμερα) έχει ως γνώρισμα τις γρήγορες και ριζικές αλλαγές της ελληνικής κοινωνίας αλλά και με τα σύγχρονα προβλήματα της χαμηλής παραγωγικότητας στον ιδιωτικό και στο δημόσιο τομέα και της υποαπασχόλησης.

Κριτήριο γι’ αυτή την περιοδολόγηση αποτελούν οι μεταβολές στις σχέσεις παραγωγής. Για τις δύο πρώτες περιόδους όπου οι καπιταλιστικές σχέσεις είναι σε πολύ πρώιμο επίπεδο επικεντρώνεται το ενδιαφέρον του στην επέκταση της μισθωτής εργασίας, ενώ στα άλλα δύο στάδια στο βαθμό και τη μορφή της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Η περιοδολόγηση θα μπορούσε να είναι πιο χαλαρή ως προς το κριτήριο χωρισμού σε έτη και να δίνει περισσότερη σημασία στις αστικές σχέσεις και τα κοινωνικοοικονομικά χάσματα, στους διεθνείς οικονομικούς συσχετισμούς και στο ρόλο της κεντρικής διοίκησης. Θα μπορούσε δηλαδή να θεωρηθεί ως πρώτη περίοδος η περίοδος 1830 – 1870 με την οικονομική κυριαρχία των εφοπλιστών και των εμπόρων και τη δημιουργία της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων. Η δεύτερη περίοδος (1870 – 1909) χαρακτηρίζεται απ’ τη μετάβαση απ’ τον εμπορικό στον βιομηχανικό καπιταλισμό, η τρίτη περίοδος (1909 – 1922) χαρακτηρίζεται απ’ την προσάρτηση στο ελληνικό κράτος κάποιων βόρειων και άλλων περιοχών και απ’ την αναδιοργάνωση της κεντρικής διοίκησης. Η τέταρτη περίοδος (1923 – 1940) είναι η περίοδος της ταχύτερης καπιταλιστικής ανάπτυξης και της πολιτικής κρίσης. Η από τότε ως σήμερα εποχή έχει γνώρισμα της την προσπάθεια αναβάθμισης προς τα δεδομένα των ανεπτυγμένων χωρών.

Η περιοδολόγηση μπορεί να είναι πιο αυστηρή από μεθοδολογικής πλευράς και να δίνει έμφαση στις σχέσεις παραγωγής σε συνάρτηση με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και στη διαδικασία κεφαλαιακής συσσώρευσης σε συνάρτηση με την ανάγκη πολιτικής νομιμοποίησής τους. Δύο είναι οι περίοδοι με σημείο τομής το 1922 οπότε η απλή εμπορευματική αναπαραγωγή που επικρατούσε πριν αρχίζει σταδιακά να υποκαθίσταται από την διευρυμένη αναπαραγωγή.

¹³ για την περιοδολόγηση αυτή στηριχθήκαμε στο Μιχάλη Χλέτσο, (1996)

Η περιοδολόγηση που προτείνει η σχολή της ‘ρύθμισης’ (Boyer) χρησιμοποιεί ως εννοιολογικά εργαλεία το καθεστώς συσσώρευσης και τον τρόπο ρύθμισης. Αναδεικνύονται επομένως η ανταγωνιστική φάση του καπιταλισμού, η τεύλοριστική, η φορντική και η μετά – φορντική που στηρίζονται στην συσσώρευση του κεφαλαίου και στον τρόπο ρύθμισης που αντιστοιχεί στο καθεστώς συσσώρευσης. Οι εργασιακές σχέσεις καθορίζονται κατά κύριο λόγο από τις ανάγκες της συσσώρευσης του κεφαλαίου, δηλαδή των κατόχων της μέσων παραγωγής. Το κράτος δεν έχει απλά ρυθμιστικό ρόλο σ’ αυτή τη θεωρία και αποτελεί μαζί με το κεφάλαιο τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Θεωρείται εξωγενής παράγοντας σε αντίθεση με τη μαρξιστική θεωρία που εντάσσει το κράτος ως ενδογενή παράγοντα στη διαδικασία συσσώρευσης.

4.2 Παραδοσιακή και νεότερη μαρξιστική θεώρηση για το κράτος

Η παραδοσιακή μαρξιστική θεώρηση για το κράτος αναφέρεται στην μαρξιστική προσέγγιση για την σχέση του κράτους με την οικονομία και την κοινωνία. Η θέση του Μαρξ ήταν ότι η οικονομία αποτελεί την οικοδομική βάση και το κράτος το εποικοδόμημα, οι μεταβολές της οποίας επηρεάζουν το εποικοδόμημα. Ο Ένγκελς ισχυριζόταν ότι το κράτος είναι ένας ιστορικός θεσμός που δρα ως συλλογικός ιδεατός καπιταλιστής, με σκοπό το γενικό συμφέρον και την ιδεολογική ή κατασταλτική αντιμετώπιση της ταξικής εκμετάλλευσης. Η θεωρία του Λένιν περισσότερο ριζοσπαστική (θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού) θεώρησε την ύπαρξη του κράτους ως μέτοχο στη διατήρηση των οικονομικών και εργασιακών σχέσεων και τη στήριξη της άρχουσας τάξης. Το κράτος δε διαθέτει καμιά εξουσία απέναντι στο μονοπωλιακό κεφάλαιο. Απ’ τις ιδέες αυτές γεννιέται το κίνημα του ρεφορμισμού.

Η νεότερη μαρξιστική θεώρηση περί κράτους θεωρεί το κράτος ως μια περίπλοκη συνάντηση δυνάμεων διάφορων μορφών και κατευθύνσεων (πολιτικών, ταξικών, οικονομικών). Το κράτος δεν θεωρείται υποτελές στην άρχουσα τάξη, αλλά έχει μια σχετική αυτονομία (Πουλαντζάς) και από εδώ ξεκίνησε η σχολή της επαγωγής. Οι τελευταίοι αναζήτησαν απάντηση στο ερώτημα για το από πού πηγάζει η μορφή του κράτους και ανέδειξαν τρεις παράγοντες: τους κανόνες συναλλαγών στον ανταγωνισμό, τις σχέσεις κυριαρχίας και καταπίεσης των τάξεων και το κατά πόσο είναι όργανο επιβολής της άρχουσας τάξης. Άλλοι θεωρητικοί τονίζουν την άποψη ότι η άρχουσα τάξη χρειάζεται τη στήριξη του κράτους για να επιβληθεί, ενώ άλλοι προβάλλουν κι άλλους λόγους που η ύπαρξη του κράτους είναι αναγκαία για ορισμένους τομείς και για την άσκηση πολιτικής.

4.3 Περιοδολόγηση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού

Η μορφή του κράτους εκφράζει και τον συγκεκριμένο τρόπο αναπαραγωγής της σχέσης ανάμεσα στο ‘οικονομικό’ και στο ‘μη οικονομικό’ και αμφίδρομα στην μορφή που θα πάρει η κοινωνία και οι οικονομικές και πολιτικές συνθήκες. Ο νέος τρόπος οργάνωσης του ‘κοινωνικού’ καθυστέρησε να κάνει την εμφάνισή του στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα να υστερεί η χώρα από απαραίτητες αναπτυξιακές δομές και να εμφανίζονται με καθυστέρηση τα προβλήματα σε κάθε βήμα ανάπτυξης, όπως και στον τομέα του κράτους – πρόνοιας που ξεκίνησε μετά τη Μεταπολίτευση και πέρασε απ’ την υπανάπτυξη στην κρίση πριν ωριμάσει.

Η πρώτη απ' τις τρεις περιόδους που προτείνονται ξεκινά απ' την ίδρυση του ελληνικού κράτους το 1830 και φτάνει μέχρι λίγο πριν τη μικρασιατική καταστροφή το 1922. Χαρακτηριστικά του νεοϊδρυθέντος ελληνικού κράτους είναι η εξάρτηση του από τις μεγάλες δυνάμεις που καθόρισαν και τη μορφή συσσώρευσης του κεφαλαίου και η στήριξη των Ελλήνων του εξωτερικού με τη παράλληλη μεγέθυνση του δημόσιου τομέα. Από το 1880 και έπειτα ο ερχομός πολλών Ελλήνων του εξωτερικού επικέντρωσε στο εσωτερικό την ανάγκη νομιμοποίησης και ανάπτυξης του ελληνικού κράτους και δόθηκε αφορμή διοικητικού εκσυγχρονισμού και κατασκευής έργων υποδομής.

Στην δεύτερη περίοδο (μέχρι το 1960) το κράτος στηρίζει το ευρύτερο μέγεθος του, την ανάπτυξη του συστήματος μεταφορών και της εσωτερικής αγοράς στα διάφορα κοινωνικά στρώματα και μπορούμε να μιλάμε για βιομηχανική ανάπτυξη. Οι πρόσφυγες επίσης συνετέλεσαν στο να διαμορφωθεί το μικροαστικό μοντέλο της νέας ανάπτυξης στις πόλεις και το αγροτικό στην ύπαιθρο.

Η τρίτη περίοδος είναι αυτή που το εργατικό σώμα θα ενταχθεί στο οικονομικό σύστημα. Το κράτος λαμβάνει έντονα παρεμβατικό ρόλο, προσελκύει ξένα κεφάλαια, εξαγωγικό και τουριστικό χαρακτήρα. Μετά τη Μεταπολίτευση αρχίζει να επιδιώκεται το κράτος – δικαίου και απ' τη δεκαετία του '80 μια ενίσχυση μέσω κρατικών παρεμβάσεων των μικροαστικών και εργατικών στρωμάτων έναντι της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης κεφαλαίου, που έτεινε να κυριαρχήσει διεθνώς.

4.4 Η περίοδος 1821 – 1920

Στα πρώτα πενήντα μετεπαναστατικά χρόνια δεν έγιναν στην Ελλάδα όσα είχαν αρχικά καθοριστεί ως βασικές προτεραιότητες για την ανοικοδόμηση του νεοσύστατου κράτους. Αρδευτικά και συγκοινωνιακά έργα, διανομή της εθνικής γης και της γης των μεγάλων γαιοκτημόνων, γεωργικές εκθέσεις και κτηματική πίστη, καταπολέμηση αισχροκέρδειας και τοκογλυφίας έμειναν απραγματοποίητα. Κυριαρχούν φεουδαρχικές τάσεις και μερική εκμετάλλευση των κτημάτων στα χωριά, ενώ η αστική τάξη με τον έντονο συντηρητικό και μεταπρατικό χαρακτήρα στηρίζεται στην αγγλική και γαλλική εξυπηρέτηση συμφερόντων, τα οποία και εξαρτούν τη χώρα μας απ' το εξωτερικό. Επίσης συνεργάζονται με δυνάμεις πισωδρόμησης, τους κοτζαμπάσηδες. Ακόμη με τη διανομή του 1871 η μεγάλη μάζα των αγροτών πήρε μικρά και μη εύφορα κτήματα.

Η ίδρυση του ελληνικού κράτους χαρακτηρίζεται από τη διείσδυση του ξένου κεφαλαίου, τα ξένα δάνεια, τη διασπάθιση τους (είτε πήγαιναν προς την πλουτοκρατική ολιγαρχία είτε προς πολεμικές επιχειρήσεις) και τις αποικιακές συμβάσεις με τους δυσβάσταχτους όρους για την καθυστερημένη οικονομία της. Ενδεικτικό είναι ότι μόνο το 6 % των δανείων κατευθύνθηκε προς παραγωγικούς σκοπούς, ενώ το 35 % για 'μεσιτείες' Ελλήνων ή ξένων. Ακόμη και η ίδρυση των πρώτων ελληνικών τραπεζών (Εθνική 1841, Ιονική 1864, Αθηνών 1893) ήταν εν μέρει ή εξ ολοκλήρου ξένες. Σύμφωνα με τον Κ. Μοσκόφ και τα στοιχεία του γαλλικού υπουργείου εξωτερικών για το 1909 το ξένο κεφάλαιο αντιπροσώπευε το 58 % των συνολικών επενδυμένων κεφαλαίων στην Ελλάδα, το 45 % στις συγκοινωνίες, το 22 % στο εμπόριο, το 63 % στη βιομηχανία και το 25 % στη ναυτιλία¹⁴.

Ορισμένη ανάπτυξη σημειώνεται μετά το 1861 και έως το 1880, καθώς οι μεταλλευτικές επιχειρήσεις, κάποιες της ελαφράς βιομηχανίας (αλευρόμυλοι,

¹⁴ Γιάννης Δόβας, (1984), κεφάλαιο 2

κλωστοϋφαντουργεία, ελαιουργεία) και η παραγωγή σταφίδας σημειώνουν αύξηση της παραγωγής τους. Τα υπάρχοντα εργοστάσια αυξήθηκαν από 167 σε 199 την περίοδο 1867 – 1875 δουλεύοντας με εγχώριες πρώτες ύλες. Παράλληλα όμως 359 παραχωρήσεις γίνονται προς το ξένο κεφάλαιο που υφαρπάζει τις ευκαιρίες στη μεταλλευτική παραγωγή και αλλού. Την περίοδο 1879 – 1893 γίνονται μεγάλα δημόσια έργα με αγγλικά και γαλλικά δάνεια που όμως καρπώνονται πάλι ομοιογενείς με αυτά επιχειρήσεις. Οι επιχειρήσεις αυξήθηκαν πολύ και την περίοδο 1917 – 1920, γεγονός που εκτός άλλων οφείλεται και στην επέκταση της χώρας¹⁵.

Στο ερώτημα αν ωφελήθηκε η Ελλάδα από την εισαγωγή αυτών των ξένων κεφαλαίων είναι μάλλον αρνητική η απάντηση, αφού σύμφωνα με την ρεαλιστική - κατά τη γνώμη μου- άποψη του συγγραφέα τα οφέλη ήταν μικρά και οι ζημιές πολύ μεγαλύτερες στην ελληνική οικονομία, που την έκαναν 'τσιφλίκι και πιόνι' τους. Το μονίμως αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο έγινε ακόμη πιο αρνητικό την περίοδο 1911 – 1920, ενώ ο φαύλος κύκλος των εξωτερικών δανείων και των προβλημάτων του αγροτικού πληθυσμού στη Θεσσαλία και την βόρεια Ελλάδα συνεχιζόταν. Το ποσοστό κάλυψης των εισαγωγών από τις εξαγωγές ήταν:

Περίοδος	1851-1860	1861-1870	1871-1880	1881-1890	1901-1910	1911-1920
%	54,4	53,5	61,8	70,4	71,6	46,8

4.5 Η περίοδος 1921 – 1940

Η αγροτική μεταρρύθμιση που ολοκληρώθηκε βαθμιαία ως το 1932 και ο ερχομός των προσφύγων το 1922 έδωσαν μια ώθηση στην παραγωγή με την φθηνή εργατική δύναμη και τα πιο εκμεταλλεύσιμα κτήματα. Τα κτήματα καλλιεργήθηκαν εκτενώς και άφησαν αποδόσεις στους καλλιεργητές, ενώ οι βιομηχανίες εκμεταλλεύονταν πλέον την φθηνή προσφυγική εργατική δύναμη¹⁶.

Το 1931 οι καλλιεργούμενες εκτάσεις είναι κατά 55 % περισσότερες εν συγκρίσει με 10 χρόνια πριν. Σ' αυτή την αύξηση οφείλεται και τα αντιυλημμυρικά και αποξηραντικά έργα που έγιναν κυρίως στη βόρεια Ελλάδα. Η αύξηση λοιπόν των εκτάσεων, η μερική εκμηχάνιση της γεωργίας (θεριστικές και αλωνιστικές μηχανές και άλλα μηχανήματα), η εφαρμογή νέων μεθόδων και τρόπων καλλιέργειας και η επέκταση της ποικιλίας των γεωργικών προϊόντων βελτίωσαν τις γεωργικές αποδόσεις. Λόγω της αύξησης του πληθυσμού κατά 24 %, η αυτάρκεια δεν εξασφαλίστηκε σε βασικά είδη διατροφής, ωστόσο σημειώθηκε πρόοδος και νέοι κλάδοι αναπτύχθηκαν (δενδροκομία, μελισσοκομία, πτηνοτροφία, αλιεία).

Την υπό εξέταση περίοδο ιδρύθηκαν στην Ελλάδα 1113 νέα εργοστάσια, οι 769 από αυτές ιδρύθηκαν την εξαετία 1924 – 1929. Η ιπποδύναμη αυξήθηκε κατά 31 % στην περίοδο αυτή. Πέραν του προσφυγικού στοιχείου σημαντική είναι και η συμβολή του κράτους. Νέοι κλάδοι είναι αυτοί της ταπητουργίας, μεταξουργίας, κλωστοϋφαντουργίας, χημικής βιομηχανίας και βιομηχανίας πλαστικών, δέρματος, τροφίμων, ποτών και καπνού. Μια πολύ θετική συνέπεια είναι η αύξηση της απασχόλησης, η οποία θεωρείται ότι είναι η ταχύτερη και μεγαλύτερη στην ιστορία της Ελλάδας αύξηση της απασχόλησης στο βιομηχανικό και βιοτεχνικό τομέα. Παράλληλα βελτιώθηκε και το οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο, γεγονός που προκάλεσε ζώηρευση των συγκοινωνιών και των μεταφορών και αύξηση της κατανάλωσης. Η ναυτιλία ακολούθησε τους ρυθμούς των άλλων κλάδων. Παρόλα

¹⁵ Δερτιλής Γ., Αθήνα (1984)

¹⁶ ό.π. Γιάννης Δόβας ..., σελ. 30 – 36

αυτά η οικονομία δεν είχε κάνει 'άλματα' και υπολείπονταν σαφώς των άλλων ευρωπαϊκών χωρών.

Το ξένο κεφάλαιο εξακολουθούσε να παίζει αρνητικό ρόλο, γιατί δέσμευε την χώρα για τα επόμενα χρόνια με το μεγάλο ύψος των τοκοχρεολυσίων και το **φαύλο κύκλο χρεών** που δημιουργούσαν. Η αδυναμία του κράτους να ανταποκριθεί στις ανάγκες του συνδυαζόταν και από κατασπατάληση των δανείων. Αισθητή έκανε την παρουσία του ξένο κεφάλαιο στην ελληνική αγορά, αφού από τις 131 ασφαλιστικές εταιρείες μόνο οι 15 ήταν ελληνικές. Συχνά ήταν τα παράπονα ότι οι ξένοι επιχειρηματίες με τις επιλογές και τις μεθόδους τους αλλά και με την συνεργασία τους με την κυβέρνηση αποθάρρυναν το ξεκίνημα εγχώριας επιχειρηματικότητας.

5. Οι διακυμάνσεις της δραστηριότητας της ελληνικής οικονομίας

5.1 Εξωτερικές οικονομικές σχέσεις ¹⁷

Μεταξύ 1851 και 1910 οι διακυμάνσεις του εμπορικού ισοζυγίου υπήρξαν εξαιρετικά έντονες. Με εξαίρεση τα έτη 1853 και 1893 – στα οποία το έλλειμμα υπήρξε σχετικά μικρό – καθώς όλη την εξηκονταετία οι εισαγωγές διατηρήθηκαν σε αρκετά υψηλά επίπεδα από τα αντίστοιχα των εξαγωγών. Το 1914 το έλλειμμα διογκώθηκε απότομα, ενώ από το 1916 και μετά έφτασε σε υπερβολικά επίπεδα, αφού με εξαίρεση το 1917, 1921, 1922 οι εξαγωγές αποτελούσαν λιγότερο από το 50 % των εισαγωγών (λόγω της εκστρατείας στη Μ. Ασία).

Η παγκόσμια οικονομική κρίση 1929 – 1933 επηρέασε το εμπόριο της χώρας περιορίζοντας και τις εισαγωγές και τις εξαγωγές. Το 1938 η κατάσταση βελτιώθηκε αισθητά, αλλά δυστυχώς πρόσκαιρα. Οι εξαγωγές κατά το έτος αυτό αποτέλεσαν το 70 % των εισαγωγών. Ακολούθησε μια συρρίκνωση του εμπορίου, η οποία κατά τη διάρκεια της κατοχής έλαβε πρωτοφανείς διαστάσεις. Μετά τον πόλεμο συνεχίστηκε με εντατικούς ρυθμούς η επισιτιστική βοήθεια και μόλις μετά το 1946 άρχισε να υφίσταται κάποια εξαγωγική δραστηριότητα.

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995
% εξαγωγών στις εισαγωγές	21,4	57,7	41,3	32,4	35,9	40,0	37,5	40,7	34,0	25,2

Με εξαίρεση το 1955 στο οποίο η αξία των εξαγωγών πλησίασε το 58 % των εισαγωγών, οι εξαγωγές αποτελούσαν ένα μικρό ποσοστό των εισαγωγών. Η παρακολούθηση των εισαγόμενων και εξαγόμενων προϊόντων δείχνει εύγλωττα το βαθμό εκβιομηχάνισης της χώρας. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια κάμψη των εξαγωγών παρά την μεγάλη αύξηση του διεθνούς εμπορίου και τη δημιουργία νέων αγορών. Ως επιχείρημα γι' αυτές τις εξελίξεις προβάλλεται η 'σκληρή' δραχμή, δηλαδή το υπερτιμημένο (ακριβό) νόμισμα που έχει ως απόρροια τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα των εμπορευμάτων. Ωστόσο οι συναλλαγματικές ισοτιμίες παίζουν μόνο περιθωριακό ρόλο. Εκείνο που ευθύνεται αναμφιβόλως για την ανεπάρκεια της διείσδυσης των ελληνικών προϊόντων στην αλλοδαπή είναι η χαμηλή ποιότητα τους και το υψηλό σε σχέση με την ποιότητα κόστος. Η έλλειψη εκσυγχρονισμού των επιχειρήσεων που 'ναι αποτέλεσμα των παλαιών μεθόδων παραγωγής και των χαμηλών επενδύσεων και άρα το υψηλό κόστος ανά μονάδα προϊόντος είναι βασική αιτία της χαμηλής ανταγωνιστικότητας και των χαμηλών εξαγωγών.

Περαιτέρω η μορφολογία της ελληνικής μεταποίησης - η οποία είναι στραμμένη σε υποκατάσταση εισαγωγών και στερείται εξαγωγικού προσανατολισμού - είναι η δεύτερη σημαντική αιτία των πενιχρών εξαγωγικών επιτευγμάτων. Στις εισαγωγές τα βιομηχανικά είδη κατανάλωσης συνετέλεσαν στην αύξηση των εισαγωγών περισσότερο από κάθε άλλο, ιδιαίτερα τα τελευταία έτη, ξεπερνώντας και τις εισαγωγές των κεφαλαιουχικών προϊόντων. Σοβαρή αύξηση σημείωσε η κατηγορία των καυσίμων - λιπαντικών μετά την πρώτη (1973) και δεύτερη (1979) πετρελαϊκή κρίση. Αντίστοιχα μετά την είσοδο της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Ένωση (1981) διευρύνθηκαν οι εισαγωγές στον κλάδο των τροφίμων.

¹⁷ Θεόδωρος Παπαηλίας, (1996), σελ. 63 – 67.

Το 1950 και 1955 το ισοζύγιο των αδήλων κάλυψε το εμπορικό ισοζύγιο με αποτέλεσμα το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών να είναι στα χρόνια αυτά θετικό. Από το 1960 και μετά μολονότι το ισοζύγιο των αδήλων πόρων - εισπράξεις μείον πληρωμές - υπήρξε συνεχώς θετικό, δεν μπόρεσε να καλύψει πλήρως τη διόγκωση του εμπορικού ισοζυγίου. Έτσι οι άδηλες εισπράξεις κινήθηκαν με μέσο ετήσιο ρυθμό 9,5 % στην τεσσαρακονταετία 1950 - 90, ενώ οι πληρωμές (οι οποίες ήταν σχεδόν ανύπαρκτες κατά το 1950) με ρυθμό 14,5 % αντίστοιχα. Ως απόρροια αυτών των εξελίξεων ήταν το πλεόνασμα των αδήλων συναλλαγών να διευρυνθεί με ετήσιο ρυθμό 8,6 %. Ενώ το 1950 και 1955 οι άδηλες πληρωμές αντιπροσώπευαν το 5,5 % και 16,8 % αντίστοιχα των αδήλων εισπράξεων το 1985 ξεπέρασαν το 43 % και το 1995 το 31 %. Το ισοζύγιο των αδήλων αποτελούσε το 104 % και 113 % το 1950 και 1955 του εμπορικού ισοζυγίου. Αντίθετα από το 1955 και εντεύθεν ουδέποτε κάλυψε το εμπορικό ισοζύγιο. Το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών διογκώθηκαν μεταξύ 1960 και 1990 κατά 15,6 % ετησίως.

Το 1990 όπως και το 1995 το μεγαλύτερο ύψος των πόρων προήλθε από τις μεταβιβάσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με εξαίρεση το 1985 ο ρυθμός αύξησης των 'παραδοσιακών' αδήλων εισπράξεων δηλαδή ναυτιλιακό, τουριστικό συνάλλαγμα και μεταναστευτικά εμβάσματα, κινήθηκε σε ικανοποιητικά επίπεδα. Σταθερότερη τάση εμφάνισε ο τουρισμός: στο τέλος της τεσσαρακονταετίας (1950 - 1990) το ταξιδιωτικό συνάλλαγμα συνεισέφερε κατά 20 % περίπου έναντι 1,4 % το 1950. Αντίστοιχα το μερίδιο του ναυτιλιακού συναλλάγματος και των εμβασμάτων των μεταναστών αποτελούσε το 13,5 % και το 14 % το 1990 έναντι 6,6 % και 4,1 % το 1950 αντίστοιχα. Η κρίση της ναυτιλίας και η μείωση του αριθμού των μεταναστών - λόγω παλιννόστησης - είχε συνέπειες στην ροή αυτών των πόρων. Ωστόσο το 1995 τα μεταναστευτικά εμβάσματα αυξήθηκαν κατά 68 % περίπου σε σχέση με αυτά του 1990. Εξίσου σημαντική άνοδο (60 %) εμφάνισε και το τουριστικό συνάλλαγμα.

Η καθαρή εισροή κεφαλαίου στο διάστημα 1950 - 90 αυξήθηκε με μέσο ετήσιο ρυθμό 17,8% και από 5,3 εκατ. δολάρια το 1950 έφθασε τα 3.762,5 εκατ. το 1990. Γενικά τα χρεολύσια, η εισροή κεφαλαίου (με περίπου 18 % και τα δύο) και το δημόσιο χρέος αυξήθηκαν (35 % του Α.Ε.Π.).

5.2 Αγροτικός Τομέας

Ο αγροτικός χώρος στην Ελλάδα στην ογδοηκονταετία 1911 - 1990 υπέστη σημαντικές αλλαγές¹⁸. Στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου - προ της έκρηξης των βαλκανικών πολέμων και την επακολούθησασα πρώτη παγκόσμια σύρραξη - ο παραδοσιακός τομέας εμφάνιζε τα κλασσικά σημάδια καθυστέρησης, τα οποία ήταν όμοια με εκείνα των χωρών της ανατολικής και ιδίως της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ο έντονος δυαδισμός εντός του τομέα - μια *οιονεί φεουδαλοποίηση* η οποία συνυπήρχε παράλληλα με την μικρή γαιοκτησία - και η απουσία γενικότερης στρατηγικής ανάπτυξης τόσο για την ενδοχώρα όσο και για τα αστικά κέντρα εκ μέρους του κράτους συνεπαγόταν τη διατήρηση της υπανάπτυξης και αυτού που αργότερα σε νεοκλασικούς όρους θα ονομαζόταν μηδενική οριακή παραγωγικότητα.

Το 1914 η χώρα αύξησε σημαντικά τα σύνορα της ενώ παράλληλα διογκώθηκαν και τα προβλήματα που αντιμετώπιζε. Το 1917 η κυβέρνηση Βενιζέλου απαλλοτρίωσε τα τσιφλίκια. Η μικρασιατική καταστροφή του 1922 και οι 1.500.000 πρόσφυγες επιτάχυναν τις εξελίξεις. Στο τέλος της πρώτης τριακονταετίας είχαν

¹⁸ Παπαλιάς, (1996), σελ. 97 - 102

σημειωθεί αξιοσημείωτα επιτεύγματα στον παραδοσιακό τομέα. Πολλά από αυτά ήταν διαρθρωτικού χαρακτήρα: αύξηση του φυτικού κεφαλαίου, αύξηση της καλλιεργούμενης γης, απότοκος της δημόσιας δραστηριότητας κατά κύριο λόγο (μεγάλα παραγωγικά έργα) αλλά και της ιδιωτικής προσπάθειας κατά δεύτερο. Το ξέσπασμα του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου βρήκε τη χώρα να έχει αυξήσει το απόθεμα κεφαλαίου από τη δημόσια και ιδιωτική πρωτοβουλία κατά 172 % και την καλλιεργούμενη γη κατά το ίδιο περίπου ποσοστό (176 %).

Λίγο μετά το τέλος του εμφυλίου (1951) - αρχή της επομένης τεσσαρακονταετίας - η Ελλάδα έχοντας επουλώσει τις πληγές της εχθρικής κατοχής αλλά και της εσωτερικής διαμάχης βρίσκεται στο ίδιο περίπου επίπεδο ανάπτυξης με το αντίστοιχο προπολεμικό (ως προς την κεφαλαιακή συσσώρευση, το προϊόν, την απασχόληση και την καλλιεργούμενη γη).

Στο πέρας αυτής της περιόδου (1990) - παρά τις σημειωθείσες επιτυχίες - προβάλλονται οι αδυναμίες του αγροτικού τομέα. Συρρίκνωση της καλλιεργούμενης γης, στασιμότητα του προϊόντος, στασιμότητα της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Χωρίς αλλαγή στο οικογενειακό δίκαιο είναι εξαιρετικά δύσκολο να αμβλυνθούν τα εμπόδια ανάπτυξης του τομέα. Η κατάτμηση των γαιών (λόγω κληρονομιών και του θεσμικού πλαισίου που επικρατεί στην επαρχία) συνεπικουρούμενο από τη μορφολογία του εδάφους δεν επιτρέπει μεγαλύτερες αποδόσεις από αυτές που ήδη έχουν επιτευχθεί.

Η οικογενειακή εκμετάλλευση της γης έχει οδηγηθεί σε αδιέξοδο, αφού κάλυψε τις δυνατότητες ανάπτυξης της. Εφόσον δεν παρενέβη το κράτος - κάτι που είναι μάλλον δύσκολο ή και απίθανο να συμβεί, αν κρίνει κανείς από τον τρόπο άσκησης της αγροτικής πολιτικής από το 1830 και εντεύθεν - τότε η μεταβατική περίοδος, η οποία ξεκίνησε από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και ύστερα, θα διαρκέσει επί μακρόν. Η μετάλλαξη ενός συστήματος από ένα τρόπο παραγωγής σε έναν άλλο (από τις μικρές γαιοκτησίες στις μεσαίες και μεγάλες) θα επιφέρει σημαντικές αλλαγές στη ζωή της ενδοχώρας. Αν πρόκειται η ελληνική γεωργία να γίνει ανταγωνιστική χωρίς κάποιο προστατευτικό κέλυφος (λόγω Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου και συρρίκνωσης των κοινοτικών επιδοτήσεων), τότε τα πρώτα θύματα θα είναι οι μικρές και μεσαίες εκμεταλλεύσεις.

5.3 Δημιουργία παγίου κεφαλαίου

Το καθαρό πάγιο κεφάλαιο από δημόσιες επενδύσεις το έτος 1911 υπολογίστηκε σε 4.000 εκατομμύρια δραχμές (σε τιμές 1970). Το μεγαλύτερο μέρος αφορούσε την αξία των εγχειοβελτιωτικών έργων. Για την περίοδο 1911 - 1990 προκύπτουν τα ακόλουθα ¹⁹:

1) Με έτος βάσης το 1911 το κεφάλαιο το 1930 ήταν 57 % υψηλότερο και το 1940 ήταν 236 %. Η αξιολογη αυτή μεγέθυνση που πραγματοποιήθηκε εντός της δεκαετίας του 1930 προήλθε κατά το σημαντικότερο μέρος από τα εγχειοβελτιωτικά έργα - ιδιαίτερα της Μακεδονίας - και από τις δαπάνες για τα ορεινά υδρονομικά. Το 1980 η συσσώρευση έχει διερευνηθεί σε σχέση με το 1911 κατά 12 φορές και κατά 3,5 έναντι του έτους 1950. Στη δεκαετία του 1980 η συσσώρευση κεφαλαίου έχει διακοπεί (οι επενδύσεις βρίσκονται στα ίδια περίπου επίπεδα με την απαξίωση).

2) Το καθαρό πάγιο κεφάλαιο από ιδιωτικές επενδύσεις ανήλθε το 1911 σε 500 εκ. δραχμές (τιμές 1970) και αφορούσε κυρίως γεωργοκτηνοτροφικά κτίσματα-

¹⁹ Παπαηλίας, (1996), σελ. 107 - 108

Στη διάρκεια των ετών 1911 - 1990 επικράτησαν οι ακόλουθες τάσεις: Το 1940 το ιδιωτικό πάγιο κεφάλαιο είχε αυξηθεί με ένα σταθερό περίπου ρυθμό. Στα χρόνια 1950 - 1980 ο σχηματισμός κεφαλαίου υπήρξε ταχύς, αντίθετα στην δεκαετία του 1980 εμφανίστηκε τάση 'αποσυσώρευσης'. Ενώ το 1911 το μερίδιο συμμετοχής του ιδιωτικού παγίου κεφαλαίου στο συνολικό ήταν 11 % το 1990 κυμάνθηκε στο 48 %. Στο διάστημα 1911 - 1980 το συνολικό πάγιο κεφάλαιο αυξήθηκε κατά 23 φορές περίπου. Σε χαμηλότερα επίπεδα βρισκόταν το 1990.

3) Το απόθεμα κεφαλαίου ή το συνολικό κεφάλαιο του αγροτικού τομέα στο διάστημα 1911 - 1990 *επταπλασιάστηκε* χάρη στην αύξηση του καθαρού παγίου και του φυτικού κεφαλαίου, ενώ αντίθετα το ζωικό παρέμεινε κατ' ουσία στάσιμο. Μεταξύ 1914 και 1990 το κεφάλαιο ανά στρέμμα στην ογδοηκονταετία *υπερδιπλασιάστηκε*, η γεωργική γη ανά απασχολούμενο *τετραπλασιάστηκε*, το κεφάλαιο ανά απασχολούμενο *εννεαπλασιάστηκε*.

5.4 Εμφύχωση της βιομηχανίας και οικονομικός φιλελευθερισμός στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα

Κατά τη διάρκεια της αργόσυρτης πορείας της Ελλάδας προς τον 20^ο αιώνα η οικονομική επιστήμη και η οικονομική πολιτική θα έρθουν επανειλημμένα αντιμέτωπες με το θέμα της αναγκαιότητας και επιθυμίας ή μη της εμφύχωσης της ελληνική βιομηχανίας. Η Ελλάδα έπρεπε να αναπτυχθεί και μέσω της οικονομικής της δύναμης να υλοποιήσει την εθνική της ολοκλήρωση. Αυτό θα πραγματοποιούνταν μέσω τολμηρών μέτρων οικονομικής πολιτικής (κυρίως ως προς τους δασμούς) και σύμφωνα με τις νομοθετικές και εμπορικές μεθόδους των ανεπτυγμένων κρατών τα οποία έπρεπε να ακολουθήσει. Οι Έλληνες είχαν επηρεαστεί από τις φιλελεύθερες ιδέες των τελών του 18^{ου} αιώνα και από το 1850 που εμφανίστηκε η οικονομική επιστήμη και στην Ελλάδα υπήρχαν φιλελεύθερα μηνύματα, γι' αυτό και υποστηριζόταν η ιδέα της εκβιομηχάνισης στον ακαδημαϊκό και στον πολιτικό χώρο²⁰

Ως το τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα δεν υπήρχε στην Ελλάδα αξιολογή βιομηχανική κίνηση παρά την 'επιτροπή εμφυχώσεως της ελληνικής βιομηχανίας' του Όθωνα. Η φιλελεύθερη προσέγγιση και στην πολιτική εφαρμόστηκε από το πρώτο τελωνειακό δασμολόγιο στην Ελλάδα από τον Καποδίστρια, το οποίο αφενός στόχευε στο να προσπορίσει χρήματα για το κράτος και αφετέρου να επιβαρύνει λίγο περισσότερο τις εισαγωγές (με 10 % επί της αξίας των διακινούμενων εμπορευμάτων) και ελαφρώς λιγότερο τις εξαγωγές (με 6 %). Από το 1830 έως το 1856 που ίσχυσε το δασμολόγιο (και με κάποιο εκσυγχρονισμό έως το 1867, οπότε και μειώθηκαν στο 1 % οι δασμοί εξαγωγών) αντιπροσώπευε ένα πραγματιστικό φιλελευθερισμό, δηλαδή προσπαθούσε να συμβιβάσει την ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας - και των επαγγελματικών αιτημάτων - με την παράλληλη ενίσχυση του δημόσιου ταμείου. Οι απαγορεύσεις στο εξωτερικό εμπόριο καταδικάστηκαν σύμφωνα με την αρχή του δημοσίου συμφέροντος, ενώ η εφαρμοζόμενη προστασία τεκμηριώθηκε ως πρόσκαιρη και εύλογη (μάλιστα μερικές πρώτες ύλες και μέσα παραγωγής εισάγονταν ατελώς). Το 1867 εισήχθησαν και νέες πιο ευέλικτες ρυθμίσεις για τις διάφορες κατηγορίες προϊόντων (όπως το 15 % δασμών στα πολυτελή αγαθά). **Το δασμολόγιο του 1867 συνδέθηκε με την μεγάλη αύξηση των ανωνύμων εταιρειών – μια παραδοχή όμως όχι γενικευμένη. Αυτή η βελτίωση**

²⁰ Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, (1994), σελ. 11 – 26

της οικονομικής κατάστασης της χώρας επανένταξε τη χώρα στο διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα και βοήθησε τον Χ. Τρικούπη να πάρει δύο μεγάλα εξωτερικά δάνεια (1879 και 1881) που διοχετεύθηκαν με θετικές συνέπειες στην οικονομία. Το δασμολόγιο αυτό καταρτίστηκε και με γνώμονα αμοιβαίες διευκολύνσεις στο εμπόριο μεταξύ χωρών και γενικώς οδήγησε την ελληνική οικονομία σε άνοδο. Η διαρκής υποτίμηση του νομίσματος βοήθησε και αυτή στην εμπορική προσπάθεια της χώρας έως τη πτώχευση του 1893, ενώ βελτιώθηκαν οι υποδομές και αυξήθηκε περίπου κατά 50 % ο πληθυσμός.

Στα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους οι εισαγωγές περιελάμβαναν όχι μόνο προϊόντα που δεν παράγονταν στην Ελλάδα, αλλά και κάποια ομοειδή με τα εγχώρια. Το χειρότερο όμως ήταν ότι το συνάλλαγμα για την πληρωμή τους προερχόταν από τα εξωτερικά δάνεια και όχι από τις εξαγωγές. Προς βελτίωση της κατάστασης αυτής που βυθιζόταν η οικονομία και δεν θα μπορούσε να ορθοποδήσει όπως προχωρούσε, έγιναν προσπάθειες επαγγελματικής κατάρτισης (σε γεωργία και κατασκευή εργαλείων) και δόθηκαν κίνητρα στους εκπαιδευόμενους (πληρωμή μόνο του μισού της φορολογίας της δεκάτης). Με αυτό τον τρόπο θα αναπτυσσόταν σε λίγους μόνο - αγροτικούς κυρίως - κλάδους η εγχώρια παραγωγική δυναμική και η βιομηχανική ανάπτυξη έμελλε να καθυστερήσει. Οι απόψεις διέφεραν και ενώ από τη μία ακούγονταν θέσεις που έδειχναν ικανοποίηση και υπογράμμιζαν ότι *‘τα προϊόντα δεν πρέπει να γίνονται δαπανηρότερα από τα έξωθεν ερχόμενα και ίδιας ποιότητας με αυτά’*, από την άλλη αρθρογράφοι της εποχής κατέκριναν τη μονομερή προσήλωση στη γεωργία χωρίς ανάλογες προσπάθειες στη βιομηχανία, όπου οι μεγάλες δυνάμεις βασιζούν την οικονομική υπεροχή τους. Προτάθηκε έτσι δημιουργία δημοσίων βιομηχανιών με την παράλληλη προσέλευση καταρτισμένων εργατών από τη γειτονική Ιταλία, κινήσεις που παρά τις αρχικές αναγκαίες θυσίες θα συμπარέσυραν την οικονομία σε γενική άνοδο αργότερα. Η πολιτειακή μεταβολή του 1962 αναπτέρωσε τις ελπίδες για εκβιομηχάνιση, αλλά όμως τελικά δεν άλλαξε κάτι.

Αντίθετες απόψεις ακούγονταν και γύρω από το ζήτημα του μεγάλου ύψους των δασμών. Οι πολέμιοι των μεγάλων δασμών διέβλεπαν άνθηση της βιομηχανίας χωρίς δασμούς, σύμφωνα με την αρχή του συγκριτικού πλεονεκτήματος. Περίμεναν να ωφεληθεί η ναυτιλία και δε θεωρούσαν τους σταφιδέμπορους και τους γαιοκτήμονες αντίθετους στην άποψη αυτή. Έδιναν ως λύσεις την απασχόληση των δημοσίων υπαλλήλων στα τελωνεία σε άλλες υπηρεσίες και πρότειναν τα έσοδα που θα χάνονταν να εισπραχθούν από συγκεκριμένα είδη φόρων (φόροι επιτηδεύματος, τέλη χαρτοσήμου). Κυριότερος υπέρμαχος του προστατευτισμού στο εμπόριο ήταν Ι. Σκαλτσούνης και επικαλείται τη θεωρία του Mill. Σ’ αυτόν αντιτάχθηκε ο καθηγητής Α. Οικονόμου λέγοντας ότι το εμπόριο εξασφαλίζει την άριστη κατανομή των πόρων σε παγκόσμια κλίμακα. Πάντως παρά τις ποικίλες επιστημονικές αντιπαραθέσεις το δασμολόγιο του 1884 ήταν μη ρητά αλλά κατ’ ουσία περιοριστικό και δεν συνδέθηκε με βιομηχανική άνθηση. Στην επιχειρηματική υποτονικότητα συνέβαλαν και οι υψηλοί τόκοι της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, η έλλειψη βιομηχανικής τράπεζας και η άγνοια της δύναμης του συνεταιρισμού των κεφαλαίων. Λίγο αργότερα και μετά το *‘δυστυχώς επτωχέυσαμεν’* η κυβέρνηση του Τρικούπη κατηγορήθηκε για παραμέληση της γεωργίας και αντίληψη του κράτους ως *‘φοροεισπράκτορα’*.

Είκοσι χρόνια αργότερα μετά την ανατίμηση της δραχμής, το Γουδί και ενώ οι βαλκανικοί πόλεμοι βρίσκονται σε εξέλιξη πολλοί βιομηχανικοί κύκλοι βρίσκονται σε άνοδο. Ο εμπειρισμός και η στενοκεφαλιά των ιθυνόντων δίνουν τη θέση τους στην επιστημονική προσέγγιση της βιομηχανικής – εμπορικής πολιτικής με τη μίμηση των σοφών νομοθετημάτων της Γερμανίας. Η αποβολή της ξενομανίας, η διαφήμιση των προϊόντων και το συνεταιριστικό πνεύμα ανοίγουν το δρόμο για την

οικονομική επέκταση της Ελλάδας στην Ανατολή. Τα εμβάσματα από την Αμερική και ο ρόλος των εμπορικών αντιπροσώπων, που προωθούνταν από κοινού από κράτος και ιδιώτες, ήταν αξιόλογοι. Η διαδικασία της αυτοαναιρούμενης αργόσυρτης εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα με τις αντεγκλήσεις της φιλοπροστατευτικής μερίδας με τη φιλελεύθερη, να μη φέρουν τα ποθητά αποτελέσματα για την ελληνική βιομηχανία και να επίκειται να συνεχιστεί η κατάσταση αυτή και κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου και αργότερα.

6. Οι κυκλικές κρίσεις της ελληνικής οικονομίας και τα χαρακτηριστικά τους

6.1 Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830 – 1857

Οι κρίσεις παλαιού τύπου

Η υπερπαραγωγή ή η υποκατανάλωση είναι η βασική αιτία των σύγχρονων κρίσεων και προέρχεται απ' τις εσωτερικές αντινομίες της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής και συσσώρευσης. Εκείνο που χαρακτηρίζει τις σημερινές κρίσεις είναι η περιοδικότητα ή κυκλικότητα και συνδέεται με την επανεπένδυση των κερδών προς πάγιο κεφάλαιο, οπότε σηματοδοτείται η εξέλιξη της βιομηχανικής επέκτασης και δυναμικότητας²¹.

Παρόμοιες οικονομικές κρίσεις όμως με την έννοια της διατάραξης της ομαλής παραγωγικής διαδικασίας έχουν παρατηρηθεί και πριν τη ανάπτυξη του εμπορικού και βιομηχανικού καπιταλισμού σε πολύ προγενέστερες κοινωνίες, όπως η αρχαία ελληνική και η ρωμαϊκή αλλά και αργότερα τον 15^ο αιώνα σε κάποια κράτη της Ευρώπης, που είχαν αναπτύξει την εμπορευματική χρηματική κοινωνία. Η έστω και προσωρινή παρακράτηση του χρήματος, που προκαλείται από διάφορα τυχαία γεγονότα, μπορεί να διακόψει την αλυσίδα της κυκλοφορίας (με τις ετεροχρονισμένες πράξεις αγοράς και πώλησης) με συνέπεια να εμφανιστούν συσσωρευμένα απούλητα εμπορεύματα που αναμένουν την πώληση τους. Αυτού του τύπου οι κρίσεις εκδηλώνονταν στη σφαίρα της κυκλοφορίας του χρήματος παρά στη σφαίρα της παραγωγής. Προϋπόθεση για την εμφάνιση τους ήταν η τεράστια ανάπτυξη του εμπορικού και τοκογλυφικού κεφαλαίου, της πίστης και των μετοχικών εταιρειών. Οι κρίσεις του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα ήταν διαφορετικές και κατέληγαν ως κρίσεις υποπαραγωγής λόγω χρηματικών, πιστωτικών και κερδοσκοπικών κρίσεων και δεν παρουσίαζαν κυκλικότητα ή εσωτερικά κάποια αίτια.

Ως το 19^ο αιώνα – στην Ελλάδα και αργότερα – η πραγματική υλική ζωή καθοριζόταν από την αγροτική παραγωγή και οι αγροτικές κρίσεις αποτελούσαν τη δεύτερη μεγάλη κατηγορία κρίσεων. Οι αγροτικές κρίσεις διαφέρουν από τις σημερινές στο ότι οι παλαιού τύπου κρίσεις δεν συνδέονται με άλλου είδους κρίσεις και εξελίσσονται σχεδόν παράλληλα με τη συγκυρία στη συγκομιδή ενός βασικού προϊόντος (σιτηρά).

Η σχολή του Γάλλου ιστορικού οικονομολόγου **Labrousse** προσπάθησε να προσδιορίσει την εξέλιξη της συγκυρίας στην προβιομηχανική εποχή. Στο επίκεντρο της θεωρίας έθεσαν την αφορία της γης και την αποτυχία της συγκομιδής. Με πολλές γενικεύσεις συνέδεσαν την αγροτική κρίση με άνοδο των τιμών, μείωση παρολαυτά της αγοραστικής δύναμης των παραγωγών, πτώση του εμπορίου, κάμψη της απασχόλησης και των μισθών. Μια καλή συγκομιδή θα έφερνε τα αντίστροφα αποτελέσματα.

Ο Γερμανός **Abel** που επιχείρησε μια συμπλήρωση των ιδεών του *Labrousse* διέκρινε δύο κρίσεις: τις κρίσεις εφοδιασμού με μέσα διατροφής και τις κρίσεις πώλησης των αγροτικών προϊόντων. Η πρώτη κατηγορία είναι γνωστή από τον *Labrousse*, ενώ η δεύτερη οφείλεται στην άφθονη παραγωγή, που ρίχνει τις τιμές των αγροτικών προϊόντων και τα εισοδήματα των αγροτών, με αποτέλεσμα να μειώνεται η ζήτηση και για τα βιομηχανικά ή βιοτεχνικά προϊόντα. Πρόκειται για μία εξίσου

²¹ Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, (1988)

μείωση των εισοδημάτων των αγροτών και των αστών, ακόμη και κατά την εποχή της αφθονίας.

Σύμφωνα με τον Πολωνό **Kula** η κρίση παλαιού τύπου μπορεί να θεωρηθεί και ως φεουδαλική κρίση και την συγκρίνει με την κρίση του καπιταλιστικού συστήματος του ελεύθερου ανταγωνισμού. Συγκεκριμένα τη φεουδαλική κρίση τη συνδέει με αύξηση των τιμών και την καπιταλιστική κρίση με μείωση των τιμών. Η ευνοϊκή οικονομική συγκυρία της αύξησης των τιμών στον καπιταλισμό του ελεύθερου ανταγωνισμού λειτουργεί ως κίνητρο για την κινητοποίηση αναπασχόλητων παραγωγικών συντελεστών και δημιουργίας πρόσθετου εισοδήματος. Αντίθετα στο φεουδαλικό σύστημα υπάρχει πλήρης απασχόληση και σε μια πτώση των τιμών αντιδρά θετικά το εισόδημα, που υπερκαλύπτεται σχεδόν από την μεγαλύτερη ζήτηση.

Γενικώς η αιτία των περιοδικών διαταραχών της οικονομίας δεν είναι τεχνικής ή οργανωτικής φύσης, αλλά κοινωνικής. Ούτε η απώλεια αγοραστικής δύναμης των κατά την εισαγωγή μηχανών απελευθερωνόμενων εργατών (Lowe), ούτε η κατά τη γοργή τεχνική πρόοδο έλλειψη κεφαλαίου (Heimann), ούτε το κατά τη διαδικασία τελειοποίησης των μέσων παραγωγής μειούμενο ποσοστό κέρδους (Grossmann), ούτε η συνεπεία της αναρχίας της παραγωγής εσφαλμένη κατανομή του κεφαλαίου ευθύνεται για τις οικονομικές κρίσεις. Αιτία των καταστροφικών κρίσεων είναι η εξαθλίωση (η σχετική) ή αντιστοίχως η υπερσυσσώρευση²².

Για την σύνταξη του μοντέλου αυτού δημιουργίας των κρίσεων στην Ελλάδα απαιτούνται **τρεις τροποποιήσεις**. Η πρώτη τροποποίηση έχει να κάνει με το *αυτοκαταναλωτικό μοντέλο* που κατ' εξαίρεση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες επικρατεί στην Ελλάδα. Τα παραγωγικά πλεονάσματα ήταν μικρά και σε συνδυασμό με την έλλειψη συγκοινωνιών των κέντρων παραγωγής, η σιτοπαραγωγή δεν γινόταν εμπορευματικό προϊόν και δε λειτουργούσε ο μηχανισμός των τιμών. Γίνεται επομένως πιο άμεση η εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας από την συγκομιδή και την ευφορία σύμφωνα με τον Abel, ειδικά όμως για τα έσοδα του δημόσιου ταμείου που μειώνονται με την καλή συγκομιδή ή την ευφορία αφού μειώνουν τις τιμές.

Η δεύτερη τροποποίηση που πρέπει να γίνει είναι ότι η Ελλάδα είχε *σιτικό έλλειμμα* 400.000 κιλιά τα οποία έπρεπε να εισάγει για να τροφοδοτήσει ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό των ελληνικών νοικοκυριών. Πράγματι γίνεται εισαγωγή από τη Ρωσία, της οποίας οι τιμές επηρεάζουν άμεσα και τις ελληνικές. Ο πλούσιος εισαγωγές δημητριακών ρίχνουν τις τιμές και απελευθερώνουν αγοραστική δύναμη (διευρύνουν την εθνική μας αγορά), η οποία όμως διοχετεύεται στο εξωτερικό με τις αγορές εισαγόμενων αγαθών (κυρίως πολυτελών) που γίνονται. Επιπλέον, οι όποιες αυξήσεις των τιμών των εισαγόμενων αγαθών μειώνει την αγοραστική δύναμη των αστών που αγοράζουν τα σιτηρά αυτά και το αρνητικό είναι η ωφέλεια που χάνεται δεν πηγαίνει στους Έλληνες αλλά στους ξένους παραγωγούς. Η κατάληξη είναι να εκμηδενίζονται τα πιθανά αναπτυξιακά οφέλη από την αγροτική συγκυρία και να γίνεται έντονα εμφανής η ανάγκη σύνδεσης του *αγροτικού και του μη ανεπτυγμένου εξωαγροτικού χώρου* στην Ελλάδα, που είναι και η τρίτη τροποποίηση που πρέπει να επισημάνουμε.

Η αναζωογόνηση της οικονομίας απ' την ίδρυση του κράτους ως το 1835

Στα πέντε με έξι πρώτα χρόνια του νεαρού ελληνικού κράτους η ασφάλεια που ενέπνεε η παύση του πολέμου, έδωσαν μια - φυσιολογική μετά από πόλεμο και όχι έντονη - αναπτυξιακή τάση στην ελληνική οικονομία. Η αγροτική παραγωγή

²² Ναταλί Μοσκόβσκα. (1988), σελίδα 143

αυξήθηκε και παρά την έλλειψη τραπεζικού συστήματος συγκεντρώθηκαν και κινήθηκαν κεφάλαια περίπου 100 εκατομμυρίων δραχμών σε αγροτοκτηνοτροφικές δραστηριότητες, ανοικοδόμηση σπιτιών και εισαγωγή πολυτελών αγαθών. Σημαντικό ρόλο έπαιξε η επιστροφή των αγροτών κατά τα τελευταία έτη του πολέμου και οι μεγάλες και σε υψηλές τιμές εισαγωγές της υπό οικονομική άνοδο Αγγλίας.

Τα φορολογικά έσοδα και οι άμεσοι φόροι σχεδόν διπλασιάστηκαν. Αξιοσημείωτη αύξηση σημείωσε και το εξαγωγικό εμπόριο, το οποίο υπερτριπλασιάστηκε. Το εισαγωγικό και το διαμετακομιστικό εμπόριο είχαν μικρή και μεσαίου μεγέθους αύξηση αντίστοιχα. Η ναυτιλία γρήγορα αποκατέστησε το πριν την επανάσταση μέγεθός της και έλαβε σημαντική θέση στην οικονομία της χώρας. Με νωχελικά βήματα ξεκίνησε η βιομηχανία με εξαίρεση τους τομείς των κατασκευών και της βυρσοδεψίας. Η οικοδομική δραστηριότητα απορρόφησε κεφάλαια που θα μπορούσαν να επενδυθούν σε επιχειρηματικές δραστηριότητες και σε ορισμένες πόλεις, όπως ο Πειραιάς, αύξησε τις τιμές των οικοπέδων έως και 60 φορές μέσα σε ελάχιστα χρόνια.

Η οικονομική κρίση της περιόδου 1836 – 1839

Η ελληνική οικονομία της περιόδου εκείνης ήταν αγροτική, επομένως από την αγροτική παραγωγή ξεκίνησε η πρώτη οικονομική κρίση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και πιο συγκεκριμένα από τα σιτηρά που αποτελούσαν μεγάλο μέρος της εγχώριας παραγωγής (ακολουθούσαν η σταφίδα και το λάδι). Αιτία της κρίσης ήταν η πτώση των τιμών των σιτηρών, που οφειλόταν στην διεθνή μείωση των τιμών λόγω καλής συγκομιδής αλλά και στην πτώση των ελληνικών τιμών για τον ίδιο λόγο, καθώς και στις υπερβολικά υψηλές τιμές της προηγούμενης περιόδου. Ελάχιστη συμβολή στην κρίση είχε η σταφίδα, η εξωτερική ζήτηση της οποίας γνώρισε μεν κάμψη, αλλά η αύξηση της τιμής της αύξησε την αξία των εξαγωγών κατά 11%. Η καλή πορεία της σταφίδας δημιούργησε και τις πρώτες περιφερειακές ανισότητες της ελληνικής οικονομίας με την βορειοδυτική Πελοπόννησο να έχει υψηλότερο εισόδημα από την υπόλοιπη τότε επικράτεια. Έντονη πτώση είχε το εισόδημα των ελαιοπαραγωγών στη Φωκίδα, την Αργολίδα και την Αττική, ενώ τα έτη 1838 και 1839 ήταν ευμενέστερα για την παραγωγή γενικά δημητριακών.

Ο κύκλος της αγροτικής παραγωγής το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '30 δεν επέδρασε με τον ίδιο τρόπο στα διάφορα κοινωνικά στρώματα ούτε και προκάλεσε έντονες λαϊκές αντιδράσεις κατά τη φάση της ύφεσης. Ο αγροτικός και ο βιομηχανικός κύκλος παραγωγής έχουν διαφορετικές αντιδράσεις και καθυστερήσεις στις συνέπειες τους. Από την σιτική κρίση επηρεάζονται οι γεωργοί της επαρχίας, οι ενοικιαστές σιτέμποροι και φυσικά το δημόσιο ταμείο, ενώ οι εξαγωγικά προσανατολισμένοι καλλιεργητές (παραπλήσια στα αστικά κέντρα) δεν επηρεάζονται. Τα δύο τελευταία χρόνια της κρίσης θα υπάρχουν υψηλές τιμές και το πρόβλημα θα συνεχιστεί με άλλη μορφή με αποδέκτες αυτή τη φορά τα λαϊκά στρώματα. Οι καιρικές συνθήκες κάνουν ανελαστική την προσφορά, δηλαδή την κρίση να είναι κρίση έλλειψης και όχι κρίση υπερπαραγωγής. Οι λαϊκές αντιδράσεις ξεκινούν 'από κάτω' και προβληματίζουν την εξουσία για τις αμφισβητήσεις μέσω ξεσηκωμών που δέχονται και για τα κρούσματα ληστειών και ένοπλων λεηλασιών. Η καταστολή γίνεται με τη βοήθεια του στρατού, ενώ η απολυταρχική κυβέρνηση του Όθωνα δεν παίρνει κάποια μέτρα για την φυγή απ' την ύφεση, ενώ παράλληλα η δυναμώνει η αντιπολίτευση εναντίον του.

Με τα λίγα διαθέσιμα στοιχεία που υπάρχουν γενικά για εκείνη την περίοδο το εμπόριο γνωρίζει και αυτό οικονομική κρίση την εν λόγω περίοδο. Σε μερικά εμπορικά κέντρα η εξαγωγική κάμψη φτάνει το 50 %, ενώ στο εμπόριο της Σύρου η

κρίση είναι και διαρθρωτική χάρη σε συγκυριακούς κυρίως λόγους, σύμφωνα με τον προσκεϊμένο στην κυβέρνηση τύπο της εποχής. Η κάμψη στο λιμάνι της Πάτρας αντανακλά την πτώση της αγροτικής παραγωγής, ενώ στο λιμάνι του Πειραιά η πτώση του εμπορίου αντανακλά την ανοικοδομητική κάμψη από την δανειακή και χρηματική δυσπραγία. Τα στοιχεία που αποκομίζονται από τα εφετεία της Αθήνας και του Ναυπλίου δείχνουν μεγάλο αριθμό πτωχεύσεων και οικονομικά προβλήματα στο χονδρεμπόριο, τα οποία σε συνδυασμό με την βαριά φορολογία δημιουργούν αιτίες για προσωρινές εξεγέρσεις και απεργίες.

*Τα αποτελέσματα της πρώτης κρίσης αποτελούσαν την πρώτη εμπειρία για το ελληνικό κράτος και έδωσαν τα πρώτα δείγματα για τις δυνατότητες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας. Μετά την αρχική αναδιοργάνωση από την επανάσταση τα πρώτα προβλήματα εμφανίστηκαν και ξεπεράστηκαν αρκετά γρήγορα αφήνοντας κοινωνικές και περιφερειακές ανακατατάξεις στην αναπτυσσόμενη ελληνική κοινωνία*²³.

Η κρίση της περιόδου 1841 – 1843

Μετά την πρώτη κρίση για δύο περίπου χρόνια η οικονομική δραστηριότητα επανέρχεται σε υψηλά επίπεδα σε όλους τους τομείς (γεωργία, εμπόριο, ναυτιλία) για να έρθει απρόσμενα η δεύτερη κρίση, χωρίς διεθνή αίτια αλλά και πάλι με επίκεντρο τον αγροτικό χώρο. Οι άσχημες καιρικές συνθήκες και η υπερπαραγωγή των προϊόντων (επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας που ξεπέρασε τη ζήτηση) συνέτειναν στην πτώση των τιμών. Οι κρατικοί πρόσοδοι από την φορολογία της παραγωγής και των ζώων είχαν σαφή πτώση, αφού και ο όγκος της παραγωγής είχε μειωθεί (έπειτα μειώθηκε και το εισόδημα των καλλιεργητών στα 2/3 περίπου). Είναι πάντως δύσκολο να ερμηνευτεί αυτή η κρίση με τα λιγοστά και αντικρουόμενα δεδομένα που υπάρχουν και για το πόσο μεγάλες ήταν οι εισαγωγές για την αντιμετώπιση της έλλειψης σε κάποια προϊόντα. Αυτές οι εισαγωγές κράτησαν τις τιμές χαμηλότερα, αποφεύχθηκαν οι ανατιμήσεις και η μεταλλαγή της κρίσης από κρίση υπερπαραγωγής σε κρίση έλλειψης.

Η πτώση των γενικών τελωνειακών εισπράξεων (ένα από τα λίγα επίσημα στοιχεία) δείχνει την πτώση του εμπορίου κατά 3,8 – 5 % για καθένα από τα έτη της οικονομικής κρίσης που εξετάζονται. Σε αντίθεση με τα λιμάνια της Σύρου και της Πάτρας, το λιμάνι του Πειραιά δεν συμμετέχει στην ύφεση, αν και αυτό αντικρούεται από τις διαφορετικού τύπου μετρήσεις των βρετανικών πηγών. Το εμπόριο μας εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τα διαθέσιμα κεφάλαια των βρετανών εμπόρων (και τη ζήτηση βεβαίως που αντιμετώπιζαν) και οι εμπορικές σχέσεις των δύο κρατών ήταν στενές και άνισες. Άλλες αιτίες της εμπορικής κρίσης από το 1841 ως το 1843 ήταν η εμπορική κρίση στην Τεργέστη, λιμάνι προμήθειας αρκετών χρήσιμων προϊόντων για την Ελλάδα, η χειροτέρευση των πολιτικών σχέσεων με την Οθωμανική αυτοκρατορία (επακολούθησαν δασμοί εναντίον των ελληνικών προϊόντων, περιορισμοί στο λιανικό και το ακτοπλοϊκό εμπόριο) και τέλος η όξυνση του εσωτερικού ανταγωνισμού (προϊόντα πτωχευμένων επιχειρήσεων πωλούνταν τόσο φθηνά που οδηγούσαν σε πτώχευση και άλλες επιχειρήσεις). Πολλοί θεώρησαν αιτία και την έλλειψη τράπεζας που θα δάνειζε κεφάλαια με χαμηλό τόκο και θα εκμεταλλευόταν τα χρηματικά πλεονάσματα της οικονομίας, ειδικά για δύο συγκεκριμένες επιχειρήσεις που ελλείψει τράπεζας χρεοκόπησαν. Το ρόλο του πιστωτικού ιδρύματος είχαν αναλάβει τότε οι Έλληνες του εξωτερικού και διάφοροι έμποροι που χρέωναν τόκο 15 - 45 %. Αν και απομυζούσαν μεγάλο μέρος της

²³ Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, (1988)

υπεραξίας, δεν ήταν οι βασικοί λόγοι της κρίσης. Η Τράπεζα της Ελλάδος (ιδρύθηκε το 1842 μαζί με τα τραπεζογραμμάτια) αν και έκανε θαρραλέες προσπάθειες, 'προσαρμόστηκε' στις καταστάσεις παρά τις επιπτώσεις.

Από την οικονομική κρίση επηρεάστηκε και ο δημοσιονομικός τομέας, ο οποίος είδε τα έσοδα του να λιγοστεύουν αλλά και να καθυστερούν λόγω της οικονομικής στενότητας των πολιτών. Η ένδεια των αγροτικών κυρίως στρωμάτων (οι έμποροι και οι δημόσιοι υπάλληλοι είχαν καλύτερα εισοδήματα) ήταν μεγάλη και τα χρέη προς το κράτος τόσα που πολλοί κατέληγαν να βλέπουν τις περιουσίες τους σε πλειστηριασμούς. Τα έσοδα του κράτους ακόμα και με αυτά τα μέτρα έπεσαν κατακόρυφα. Αυτό είχε ως συνέπεια να χρεώνεται και το κράτος και να καταφεύγει σε δυσβάσταχτα δάνεια (τα τοκοχρεολύσια μόνο έφταναν το 25 % των εσόδων του προϋπολογισμού) από τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής, γεγονός που οδηγούσε σε υποτέλεια της χώρας. Το δημόσιο έλλειμμα επέφερε ακόμη και παρακρατήσεις στους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων. Ακολούθησαν νόμοι δασμολογικής προστασίας που όμως δεν ωφέλησαν την ελληνικής γεωργία στο πρώιμο στάδιο ανάπτυξης που βρισκόταν.

Η νομισματική και πιστωτική κρίση του 1848

Η τρίτη κατά σειρά κρίση της ελληνικής οικονομίας είχε πολιτική χροιά και διεθνή προέλευση που μεταδόθηκε στην οικονομική ζωή της χώρας. Τα εξωοικονομικά αίτια της κρίσης θα εκδηλωθούν στο νομισματικό και πιστωτικό τομέα και θα ευνοηθούν από εσωτερικά αίτια στον αγροτικό και στον εμπορικό χώρο (κρίση έλλειψης, άνοδος και έπειτα απότομη πτώση των τιμών, μείωση εμπορικών συναλλαγών). Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος αντιμετώπισε τα πρώτα της προβλήματα (εναντίον και του παραδοσιακού τοκογλυφικού κεφαλαίου) και η κυβέρνηση αντιμετώπιζε την κύμανση της τιμής του τραπεζογραμματίου.

Αν εξαιρέσει κανείς ένα μέτριο κλονισμό που δέχτηκε η οικονομία από τη μεταρρύθμιση του νομισματικού συστήματος το 1833, τότε η πρώτη νομισματική κρίση που δέχτηκε η ελληνική οικονομία ήταν αυτή του 1848, όταν απειλήθηκε για πρώτη φορά το **τραπεζογραμμάτιο** της Εθνικής Τράπεζας. Το χρήμα – εμπόρευμα, δηλαδή ο χρυσός ή ο άργυρος, δεν χρησιμοποιούνται πλέον αποκλειστικά ως γενικό ισοδύναμο των ανταλλασσόμενων εμπορευμάτων στην αγορά αλλά αντικαθίσταται βαθμιαία από τις 'παραστατικές μορφές' τους. Με την ευρεία χρήση του τραπεζογραμματίου αυξάνεται η χρηματική κυκλοφορία πέραν των ορίων αποθεμάτων του χρυσού. Το επιτόκιο μειώνεται και το χρήμα γίνεται φθηνότερο και αφθονότερο.

Μετά το 1842 με την εμφάνιση των τραπεζογραμμάτων στην Ελλάδα ίσχυσε το σύστημα του διμεταλλισμού με ελεύθερη μετατρεψιμότητα των τραπεζογραμμάτων, το οποίο είχε τέσσερα χαρακτηριστικά: τα τραπεζογραμμάτια ήταν μεταλλικά και αντανάκλυσαν την αξία τους με το βάρος τους, η Εθνική Τράπεζα ήταν υποχρεωμένη να εξαργυρώνει τα τραπεζογραμμάτια που προσκομίζονταν, ως εγγύηση για αυτές τις συναλλαγές έπρεπε να διατηρεί μεταλλικό απόθεμα περίπου ίσο με το 1/3 των κυκλοφορούντων τραπεζογραμμάτων και τέλος η Ε.Τ.Ε. έπρεπε να διενεργεί και συναλλαγματικές πράξεις. Στα πλαίσια αυτού του συστήματος, που κατά προσέγγιση είχε καθιερώσει η Αγγλία από το 1821 και κατήργησαν οι Η.Π.Α. το 1971, πρέπει να αναζητηθούν τα αίτια της νομισματικής κρίσης του 1848.

Την προδιάθεση της ελληνικής οικονομίας για την κρίση ώθησαν οι πιστωτές του εξωτερικού, όταν λόγω δικών τους οικονομικών προβλημάτων διέκοψαν την παροχή πιστώσεων και ζήτησαν εξόφληση των υποχρεώσεων των Ελλήνων εμπόρων. Το γεγονός αυτό προκάλεσε μαζική εκροή χρυσού και μείωση των αποθεμάτων που

δεν αντιπροσώπευαν ούτε το 10 % του κυκλοφορούντος χρήματος (έναντι περίπου 33 %). Προκλήθηκε αρνητικό κλίμα και δυσπιστία, στα οποία συνηγορούσαν οι φήμες για πτωχεύσεις, εξεγέρσεις και κερδοσκοπικές κινήσεις που δυσχέραιναν την κατάσταση. Η Ε.Τ.Ε. αναγκάστηκε τότε να διακόψει και αυτή την παροχή πιστώσεων και να ζητήσει να καταβληθούν οι υποχρεώσεις των δανείων, μέτρο όμως που σε συνεννόηση με την κυβέρνηση περιόρισε λίγους μήνες αργότερα για να διευκολύνει την παραγωγική δραστηριότητα. Έκανε επίσης το τραπεζογραμματίο υποχρεωτικό μέσο συναλλαγής. Τελικά με νομοθετικές παρεμβάσεις ξεπεράστηκε η κρίση.

6.2 Οι κυκλικές κρίσεις της ελληνικής οικονομίας τη μεταπολεμική περίοδο

Ο ρόλος της κρατικής παρέμβασης στις κυκλικές κρίσεις

Οι κύκλοι ανάπτυξης στην ελληνική οικονομία διαμορφώνονται κάτω από την επίδραση της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας και των κύκλων που εμφανίζονται σ' αυτή²⁴. Ο βαθμός της επίδρασης είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ποσοτικά ελλείψει ποσοτικών αλλά και ποιοτικών στοιχείων. Σίγουρα όμως η οικονομική ανάπτυξη και η διαδικασία των κυκλικών διακυμάνσεων επηρεάζεται από την κεφαλαιακή συσσώρευση της ίδιας της χώρας.

Η ελληνική οικονομία σίγουρα διαφέρει από τις ανεπτυγμένες χώρες των περισσότερων θεωρητικών οικονομολόγων ως προς τα αίτια και την ευαισθησία σε κάποια αίτια των οικονομικών διακυμάνσεων, ωστόσο υπάρχουν κοινά σημεία και παραπλήσια πορεία. Αξιοσημείωτο είναι ότι γενικώς η Ελλάδα δεν έχει περάσει εξαιρετικά έντονα φαινόμενα ανόδου ή καθόδου, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν ήταν αισθητές οι μεταβολές αυτές στο εισόδημα και το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων πολιτών.

Τα μέσα που είχε στη διάθεση του το κράτος για τη διόρθωση της οικονομίας και τη μείωση των ταξικών συγκρούσεων ήταν: νομοθετικά διατάγματα που έχουν σχέση με την οικονομική δραστηριότητα, δημιουργία κρατικών επιχειρήσεων, εξαγορά ή στήριξη επιχειρήσεων, έλεγχος και καθοδήγηση του νομισματοπιστωτικού συστήματος, επιδοτήσεις, προμήθειες, φορολογική πολιτική, χρηματοδότηση ερευνητικών προγραμμάτων, παρέμβαση στην υπογραφή εργασιακών συμβάσεων, πολιτική κοινωνικών παροχών, παιδεία και επαγγελματική κατάρτιση. Δίλημμα για την κρατική παρέμβαση ουσιαστικά δεν υφίσταται, αφού η συνύπαρξη κράτους και μονοπωλίων είναι απαραίτητη για το καπιταλιστικό σύστημα, παρόλα αυτά η διαμάχη γύρω από το θέμα υπάρχει στο μικροπολιτικό επίπεδο. Σε γενικές γραμμές όμως μπορούμε να ξεχωρίσουμε διεθνώς δύο κατευθύνσεις στη μορφή παρέμβασης του κράτους. Η πρώτη – πιο φιλελεύθερη – προτείνει τον περιορισμό σε δημοσιονομικά μέτρα ενάντια στον πληθωρισμό, ενώ η δεύτερη προτείνει παρέμβαση με κρατικές επενδύσεις, μέτρα για την αναδιανομή του εισοδήματος και γενικά προστασία των χαμηλότερων εισοδημάτων και στρωμάτων και στον τομέα της αγοράς και του ανταγωνισμού. Πρόκειται για τις 'μεικτές οικονομίες' που συμβιβάζουν τα μονοπωλιακά κεφάλαια με τη δημόσια αλλά και εθνική προοπτική.

Βαρυσήμαντο ρόλο στον προϋπολογισμό της χώρας μας και γενικά στη διαμόρφωση των κύκλων παίζει η διεθνής πολεμική βιομηχανία. Το υψηλό ποσοστό των κρατικών δαπανών και η εκροή πόρων της οικονομίας για ένα εμπόρευμα με

²⁴ Λευτέρη Τσιακίρη, (1991)

ιδιόμορφη αξία χρήσης, αυξάνουν τους περιορισμούς και την εξάρτηση της οικονομίας μας από τους έξωθεν βιομηχανικούς και πολιτικούς κύκλους. Ακόμη ένα μεγάλο μέρος της τεχνολογίας της πολεμικής βιομηχανίας είναι δυνατό να χρησιμοποιηθεί και στους κλάδους της υπόλοιπης οικονομίας, που σημαίνει ότι τα μονοπώλια – στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας η συμμετοχή των επιχειρήσεων στον στρατιωτικό εξοπλισμό είναι μικρή και χαμηλής τεχνολογικής σημασίας – μπορούν ανέξοδα, αφού η έρευνα ανήκει αποκλειστικά στο κράτος, να χρησιμοποιούν αυτή την τεχνολογία και τελικά το ερευνητικό κόστος να το έχει αναλάβει η κοινωνία.

Η οικονομική πολιτική μεταπολεμικά είναι σαφώς επηρεασμένη από τον κενσινιανισμό, με την έντονη παρέμβαση του κράτους για την αντιμετώπιση των αδυναμιών του συστήματος, που βοήθησαν την αμερικάνικη οικονομία στη Μεγάλη Κρίση του 1929 – 1932. Ως την πετρελαϊκή κρίση του 1973 – 1974 η θεωρία του Κένυς κυριαρχούσε σ' όλο τον καπιταλιστικό κόσμο. Έκτοτε η επιλογή μεταξύ πληθωρισμού και ανεργίας με τα κατάλληλα δημοσιονομικά μέτρα ήταν αναποτελεσματική. Η επιρροή είτε της Αγγλίας αρχικά είτε των Η.Π.Α. υπήρξε οπωσδήποτε, ενώ από την τελευταία δεκαετία του 20^{ου} αιώνα και μετά οι γενικότερες οικονομικές σχέσεις με την Ε.Ε. περιορίζουν – και νομικά – την οικονομική πολιτική.

Οι δημόσιες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου δημιουργούν απασχόληση και εισοδήματα (ή και αποδόσεις), τα οποία μπορούν να διορθώσουν την οικονομία και να οδηγήσουν σε περισσότερη ή λιγότερη ανάπτυξη. Τα χρήματα τα οποία διοχετεύει το κράτος θέτουν σε κίνηση την οικονομία, τη βγάζουν απ' την ύφεση και το έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού που δημιουργείται καλύπτεται από την φορολόγηση των περισσότερων συναλλαγών. Την περίοδο 1951 – 1985 οι δημόσιες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου ήταν περίπου το 22 % των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου, ενώ τη διετία 1984 – 1985 ήταν στο 38 %. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Ελλάδα ότι οι δημόσιες επενδύσεις είναι αρκετά υψηλές και εμπειρικά αυξάνονται όταν σπεύδουν να αναπληρώσουν τη μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων ή μειώνονται όταν υπερθερμαίνεται η οικονομία και αυξάνεται ο πληθωρισμός (επομένως η οικονομική πολιτική είναι απόρροια πολλών παραγόντων και δεν αποτυπώνει ακριβώς τις διακυμάνσεις της οικονομίας). Συνήθως μια πιο φιλελεύθερη πολιτική δεν φορολογεί τις μεγάλες επιχειρήσεις και τους απελευθερώνει κεφάλαια για να επενδύσουν αυτές. Πάντως το κενσινιανό μοντέλο δεν εφαρμόστηκε επιτυχώς και δεν απέφερε την ποθητή συσσώρευση (ποσοτικά και κυρίως ποιοτικά) στην Ελλάδα.

Την περίοδο 1958 – 1963 οι κρατικές δαπάνες αυξήθηκαν περισσότερο λόγω σημαδιών κρίσης που εμφανίζονταν, ενώ στα μέσα της δεκαετίας του '80 η κυβέρνηση τηρούσε επεκτατική πολιτική για να επιταχύνει την κίνηση του χρήματος και να ανθήσει η οικονομία. Μέχρι το 1969 οι επενδύσεις συνέχισαν να αυξάνονται με μικρότερους όμως ρυθμούς. Το 1973 μειώθηκαν περίπου κατά 20 %. Ως προς το διαρθρωτικό μέρος των δημοσίων δαπανών οι υπηρεσίες, η υγεία και η παιδεία υπολείπονται των απαιτούμενων παροχών. Το ήμισυ περίπου των επενδύσεων στην παραγωγική υποδομή κατευθύνονται στην παραγωγή ενέργειας με απότομους ρυθμούς μεταβολής και ένα μικρότερο – αλλά αυξημένο τα τελευταία χρόνια ποσοστό – στις τηλεπικοινωνίες. **Οι κρατικές επενδύσεις παίζουν σημαντικό ρόλο στη διάρθρωση του κοινωνικού κεφαλαίου και στη διαμόρφωση των παραγωγικών δομών και παρουσιάζουν μια κυκλικότητα που σε συνδυασμό με την αντικυκλική πολιτική του κράτους συνδιαμορφώνεται η πορεία της οικονομίας.** Στους τομείς της γεωργίας, της μεταποίησης και των ορυχείων δεν υπάρχει σταθερή πολιτική, παρά μόνο τα τελευταία χρόνια με τον καταμερισμό των

παραγωγικών δραστηριοτήτων που επιβάλλει η Ε.Ε. στη γεωργία προς όφελος του εμπορίου.

Η νομισματική πολιτική 1953 - 1973

Η πολιτική ‘επεκτατικής ωθήσεως’ εφαρμόστηκε στην Ελλάδα ως το 1973 βάσει της αρχής ότι το χρήμα δεν είναι μόνο παθητικό αποτέλεσμα των οικονομικών πράξεων, αλλά αντεπιδρά επί των εξελίξεων και υπό ορισμένες προϋποθέσεις μπορεί να τις επηρεάσει θετικά²⁵. Σε συνθήκες, για παράδειγμα, αργού ή ελεγχόμενου πληθωρισμού η άνοδος των τιμών ακολουθεί μεν την αύξηση του προσφερόμενου χρήματος, αλλά όχι ακριβώς στον ίδιο βαθμό που το σύνολο του χρήματος ξεπερνά το σύνολο της τωρινής παραγωγής, γι’ αυτό στην περίπτωση αυτή η αύξηση του χρήματος δεν καλύπτεται σε όλο το μέγεθός της από την αύξηση των τιμών, αλλά μόνο κατά ένα μέρος της, γιατί κάτω από την επίδραση της αυξανόμενης ζήτησης αυξάνεται και η παραγωγή, που σχετικά σύντομα αυξάνει και την προσφορά ή ανεβαίνουν οι εισαγωγές συμβάλλοντας κι αυτές στην αύξηση της προσφοράς. Τελικά η αύξηση του χρήματος κινητοποιεί την παραγωγή, για να αυξηθεί ξανά περαιτέρω το χρήμα, ώστε να επαναληφθεί εκ νέου η διαδικασία. Ο προϋπολογισμός συνδέεται άμεσα ή έμμεσα με όλες τις φάσεις της κεφαλαιοκρατικής αναπαραγωγής, κατά συνέπεια και η εξαρτώμενη από αυτόν νομισματική πολιτική, καλείται να επηρεάσει προς επιθυμητές κατευθύνσεις όλη την πορεία της αναπαραγωγής.

Μεταπολεμικά που δεν πρυτανεύει τόσο το πνεύμα της ταμειακής ενίσχυσης, η αύξηση της προσφοράς χρήματος είναι γύρω στο 15 – 16 %. Δεν αυξάνονται και οι τιμές στον ίδιο βαθμό γιατί εν τω μεταξύ αυξάνονται οι εισαγωγές και η παραγωγή. Βέβαια αυτή η αύξηση εμπορευμάτων δεν είναι ίση της αύξησης χρήματος και η διαφορά αυτή είναι ο πληθωρισμός. Επομένως το ονομαστικό μέγεθος, προσφορά χρήματος, προκαλεί ορισμένη αναζωογόνηση χρήματος και αυτή η επεκτατική πολιτική εφαρμόστηκε ως το 1972 – 1973 που περάσαμε στο φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού.

Η μέθοδος Τρίφιν επιλέχτηκε το 1966 από την Τράπεζα της Ελλάδας ως η καλύτερη δυνατή μέθοδος για τη μέτρηση του βαθμού προσδιορισμού της πολιτικής ‘επεκτατικής ωθήσεως’. Εμφανιζόταν λοιπόν κάθε χρόνο μια πρόσθετη ζήτηση (ή αλλιώς ακαθάριστη εθνική κατανάλωση) η οποία καλυπτόταν ως εξής: η αύξηση της παραγωγής κάλυπτε κατά μέσο όρο το 25 – 30 % της πρόσθετης ζήτησης, η αύξηση των εισαγωγών το 40 % περίπου και η αύξηση των τιμών το υπόλοιπο 30 – 35 %. Με άλλα λόγια, το κράτος από χρόνο σε χρόνο έριχνε στην κυκλοφορία τόσα χρηματικά διαθέσιμα όσα έφθαναν να καλύπτουν: α) την αυξανόμενη παραγωγή, β) τις αυξανόμενες εισαγωγές, γ) τον ελεγχόμενο πληθωρισμό. Η κινητοποίηση της παραγωγής με σκοπό να προσαρμόζεται στην αύξηση της ‘υπερζήτησης’ ήταν σχετικά περιορισμένη. Αυτό οφείλεται στη σχετικά καθυστερημένη οικονομική διάρθρωση της χώρας και στον ‘ανοιχτό τύπο’ της οικονομίας. Η καθυστερημένη διάρθρωση εμποδίζει τη γρήγορη προσαρμογή της παραγωγής στην αύξηση της ζήτησης, αν και στη χώρα υπήρχε άπρακτη εργατική δύναμη και αρκετά αργούντα κεφάλαια (σε μικρότερο βέβαια ποσοστό απ’ τι στις μεγάλες καπιταλιστικές χώρες). Ο ανοιχτός τύπος της οικονομίας ευνοεί την άμεση αύξηση των εισαγωγών σε περίπτωση τεχνητής αύξησης της εγχώριας ζήτησης.

Είναι επομένως γεγονός ότι η πολιτική της ‘επεκτατικής ωθήσεως’ οδήγησε περισσότερο στην αύξηση των εισαγωγών και στον πληθωρισμό, παρά στην αύξηση της ντόπιας παραγωγής. Η πολιτική αυτή ενίσχυσε την εξάρτηση της χώρας και τη

²⁵ Γιάννη Σαμαρά (1985), σελ. 288 – 292

χρέωση του κράτους στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Έτσι άλλωστε εξηγούνται και οι πολλοί έπαινοι του δυτικού αστικού τύπου για την αποτελεσματικότητα της λεγόμενης νομισματικής πολιτικής ‘επεκτατικής ωθήσεως’ της οικονομίας. Αλλά τόσο η χρέωση του κράτους (με την πολιτική του ελλειμματικού προϋπολογισμού) όσο και η πολιτική των ‘ανοιχτών θυρών’ συνοδεύτηκε από ελεγχόμενο πληθωρισμό μέχρι το τέλος της δεκαετίας 1960 – 1970. Στα επόμενα δύο – τρία χρόνια τα αλληπάλληλα κύματα πληθωρισμού έσπασαν μεθοδικά τα φράγματα ελέγχου και οδήγησαν τον πληθωρισμό σε νέα ύψη, πέρα από τα λεγόμενα όρια ασφαλείας και άνοιξαν την περίοδο του καλπάζοντος πληθωρισμού, κατά την οποία η πολιτική ‘επεκτατικής ωθήσεως’ χρεοκόπησε και αντικαταστάθηκε με την ‘πυροσβεστική πολιτική’ κατά του πληθωρισμού και της κρίσης της οικονομίας.

Το τραπεζικό σύστημα της Ελλάδας και οι κρίσεις

Όταν το επίπεδο της προσφοράς χρήματος αυξηθεί, τότε αναγκαστικά θα αυξηθούν και τα διαθέσιμα κεφάλαια που θα μπορούν μέσα από το τραπεζικό σύστημα να χρησιμοποιηθούν για δανεισμό²⁶. Έτσι, τότε τα επιτόκια θα μειωθούν, αφού θα υπάρχει μεγαλύτερη προσφορά από τη ζήτηση. Στην αντίθετη περίπτωση, όταν μειωθεί η ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί, θα έχουμε μειωμένη προσφορά κεφαλαίων για δανεισμό και κατ’ επέκταση άνοδο των επιτοκίων. Από τη θεωρητική αυτή θέση πηγάζει και η αντίληψη ότι αν θέλουμε να έχουμε χαμηλά επιτόκια, τα οποία θα ωθήσουν τους επιχειρηματίες σε νέες επενδύσεις, θα πρέπει να αυξήσουμε την προσφορά χρήματος και αντίστροφα. Είναι φανερό πόσο δύσκολα μπορούν να ερμηνευθούν τα σημερινά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας με βάση αυτή τη θεωρία. Η δυσκολία αυτή συνδέεται με τη λαθεμένη αντίληψη για την ουσία του χρηματικού κεφαλαίου και του χρήματος, και στη συνέχεια για την αναγκαία ποσότητα που πρέπει να υπάρχει στην αγορά για να εξασφαλίζεται η ομαλή λειτουργία του συστήματος. Είναι όμως γνωστό ότι η ποσότητα του χρήματος που είναι αναγκαία για την ομαλή λειτουργία της παραγωγικής μηχανής δεν είναι αυθαίρετο μέγεθος που μπορούμε να το αυξομειώνουμε κατά βούληση χωρίς παρενέργειες στο σύστημα.

Υπάρχει και μια δεύτερη ερμηνεία των φαινομένων που προκαλούνται από την αύξηση της προσφοράς χρήματος, που λέει ότι κάθε τέτοια αύξηση έχει επιπτώσεις τόσο στο γενικό επίπεδο των επιτοκίων όσο και στον πληθωρισμό. Για να καλυφθεί η διαφορά με την αγοραστική δύναμη των κεφαλαίων που χρησιμοποιήθηκαν για δανεισμό, η οποία οφείλεται στην αύξηση του πληθωρισμού, οι δανειστές απαιτούν αύξηση του επιτοκίου. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή το επιτόκιο καθορίζεται από μια σταθερά, που είναι η λογική αποζημίωση για το δανεισμό του χρηματικού κεφαλαίου, στην οποία πρέπει να προστεθεί μια μεταβλητή που σχετίζεται με τον αναμενόμενο πληθωρισμό, ο οποίος έχει σχέση - καθορίζεται - από την κυκλοφορία του χρήματος. Επομένως κάθε αύξηση της προσφοράς χρήματος οδηγεί στον πληθωρισμό και στη συνέχεια στην άνοδο των επιτοκίων και αντίστροφα. Έτσι οι υποστηρικτές της θεωρίας αυτής καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι: ελέγχοντας την προσφορά χρήματος, ελέγχουμε τον πληθωρισμό και δεν υπάρχει λόγος να ελέγχουμε τα επιτόκια.

Είναι φανερό πόσο δύσκολα μπορούν να ερμηνευθούν τα σύγχρονα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας χρησιμοποιώντας κάποια από τις πιο πάνω θεωρίες. Βέβαια η προσφορά χρήματος και η ταχύτητα κυκλοφορίας του δεν επιδρούν στη διαμόρφωση των επιτοκίων. Πρέπει όμως να δούμε κατά πόσο η σχέση

²⁶ Ψαλιδόπουλος (1994), σελ. 535 – 539, 546 – 548

επιτοκίου - προσφοράς χρήματος είναι άμεση και γραμμική και ταυτόχρονα είναι απαραίτητο να προσδιοριστούν οι παράγοντες που οδηγούν στην αύξηση της προσφοράς χρήματος.

Το σημείο που αποτελεί το κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των θεωριών είναι ότι σε τελευταία ανάλυση βλέπουν το επιτόκιο σαν την τιμή της αξίας του χρήματος που έχει ως φυσική του ιδιότητα να αποδίδει κέρδος-εισόδημα στον κάτοχο του, δεν βλέπουν τη μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο, το αντιμετωπίζουν σαν εμπόρευμα που έχει τιμή. Σύμφωνα όμως με τη μαρξιστική θεωρία, η τιμή ενός εμπορεύματος εκφράζει την αξία του. Στην περίπτωση ωστόσο του χρηματιστικού κεφαλαίου, όπου στη θέση του εμπορεύματος έχουμε το χρήμα, η τιμή του που εκφράζεται επίσης σε χρήμα δεν μπορεί ταυτόχρονα να εκφράζει και την αξία του. Στην πραγματικότητα το επιτόκιο εκφράζει την αξία χρήσης του χρηματιστικού κεφαλαίου και για το λόγο αυτό πολλές φορές το χαρακτηρίζουμε και ως 'ανορθολογική μορφή της τιμής' του εμπορεύματος χρηματιστικό κεφάλαιο. Η ικανότητα του χρηματιστικού κεφαλαίου να εξασφαλίζει στον κάτοχο του ορισμένο εισόδημα κρύβει την πραγματική πηγή του κέρδους – εισοδήματος από τη χρήση του, του επιτοκίου. Το επιτόκιο που πληρώνει ο δανειζόμενος αποτελεί τμήμα της υπεραξίας που δημιουργείται από την παραγωγική χρησιμοποίηση του δανείου το οποίο τμήμα ο δανειζόμενος είναι υποχρεωμένος να αποδώσει στο δανειστή του. Η πράξη αυτή είναι εμφανής στην περίπτωση που το δάνειο χρησιμοποιείται άμεσα για παραγωγική επένδυση, όπου τα κέρδη μοιράζονται ανάμεσα στον επενδυτή και στο δανειστή, σε επιχειρηματικά κέρδη και σε τόκους. Μόνο μια τέτοια απλοποίηση του σύνθετου αυτού οικονομικού μεγέθους μπορεί να αποκαλύψει την εκμεταλλευτική φύση του επιτοκίου και ταυτόχρονα να δείξει τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα σε αυτό και στο ποσοστό του κέρδους.

Πρέπει να τονίσουμε όμως ότι η απλοποίηση αυτή δεν μπορεί να ερμηνεύσει κάθε διακύμανση των επιτοκίων, υποδεικνύει όμως την ανώτατη τιμή που μπορεί να πάρει το επιτόκιο, κάτω από κανονικές φυσικά συνθήκες, η οποία είναι το μέσο ποσοστό κέρδους που διαμορφώνεται για μια χρονική περίοδο στην οικονομία. Ταυτόχρονα η σύνδεση αυτή αποκαλύπτει και την ύπαρξη αναγκαστικά του ανταγωνισμού ανάμεσα στο χρηματιστικό και στο εμποροβιομηχανικό κεφάλαιο για τη διαμόρφωση των αναλογιών ανάμεσα στα επιτόκια και στα επιχειρηματικά κέρδη.

Αφού λοιπόν δεχθήκαμε ότι η 'τιμή' του χρηματιστικού κεφαλαίου, το επιτόκιο, δεν εκφράζει την αξία του, είναι επόμενο και οι διακυμάνσεις του να μην προσδιορίζονται άμεσα από το μέσο ποσοστό κέρδους, δηλαδή παρά την εξάρτηση που υπάρχει ανάμεσα στα δύο μεγέθη, το επιτόκιο να καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό αυτοδύναμα κάτω από την επίδραση και τη σχέση της προσφοράς και της ζήτησης στη συγκεκριμένη περίοδο.

Οι βασικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της προσφοράς και ζήτησης χρηματιστικού κεφαλαίου σε γενικές γραμμές είναι: 1) οι συνθήκες της παραγωγής, δηλαδή η φάση του κύκλου αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου ή άλλοι παράγοντες που πέρα από τον κύκλο επηρεάζουν την παραγωγή, 2) το μέγεθος της κοινωνικής αποταμίευσης, της αποταμίευσης όλων των κοινωνικών τάξεων, η οποία φυσικά εξαρτάται από τις συνθήκες που επικρατούν στην οικονομία και στην κοινωνία, 3) το ύψος του δημόσιου χρέους, το οποίο με τη σειρά του συνδέεται με μια σειρά εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες (επίπεδο ανάπτυξης και θέσης της χώρας στον διεθνή καταμερισμό, πολιτικοί και στρατιωτικοί παράγοντες κτλ.), 4) το επίπεδο ανάπτυξης του ίδιου του πιστωτικού συστήματος, η ικανότητα του δηλαδή να συγκεντρώνει και να αξιοποιεί όλες τις πηγές χρήματος, 5) ο βαθμός ελέγχου του πιστωτικού συστήματος από το κράτος και η πολιτική που αυτό ακολουθεί, 6) ο

πληθωρισμός και οι παράγοντες που επιδρούν στη διαμόρφωση του, 7) οι διεθνείς παράγοντες (ισοτιμίες), 8) οι εποχιακές διακυμάνσεις.

Όπως ειπώθηκε προηγουμένως, το επιτόκιο προσδιορίζεται από τις φάσεις της υλικής παραγωγής, δηλαδή από την κρίση, την ύφεση, την αναζωογόνηση και την άνθηση. Η επίδραση του κύκλου αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου είναι φυσιολογική από τη στιγμή που δεχόμαστε ότι το χρηματιστικό κεφάλαιο σε τελευταία ανάλυση εξυπηρετεί κυρίως (χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη μας την κερδοσκοπία, την αγορά ακινήτων, γης κτλ.) την ανακύκλωση του κεφαλαίου που δρα στην υλική παραγωγή και επομένως ακολουθεί τους νόμους που προσδιορίζουν αυτή την κυκλικότητα. Απομονώνοντας προσωρινά την κίνηση του επιτοκίου από ορισμένους παράγοντες (παρέμβαση του κράτους, εξωγενείς παράγοντες, όπως ο παγκόσμιος κύκλος ή οι νομισματικές κρίσεις) θεωρητικά η κίνηση του επιτοκίου στις διάφορες φάσεις του κύκλου είναι η εξής:

Στην περίοδο της κρίσης, όπου έχουμε πτώση της παραγωγής και η ζήτηση προϊόντων έχει πέσει στα χαμηλότερα επίπεδα με αποτέλεσμα αυτά να μένουν αδιάθετα, συντελείται μια διατάραξη της ισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης χρηματιστικού κεφαλαίου που υπήρχε στην προηγούμενη φάση και παρατηρείται έλλειψη ρευστού χρήματος δηλαδή υπάρχει μεγαλύτερη ζήτηση από την προσφορά, με αποτέλεσμα να παρατηρείται ανοδική τάση του επιτοκίου γενικά. Στη φάση αυτή του κύκλου έχουμε μείωση της προσφοράς χρήματος που οφείλεται τόσο στη μείωση του ρυθμού αύξησης του εξαιτίας της κρίσης και στη μείωση της αποταμίευσης, όσο και στην αύξηση των αναλήψεων από προηγούμενες καταθέσεις που υπήρχαν με σκοπό να καλυφθούν ανάγκες οι οποίες δεν καλύπτονται πλέον με τη μείωση του εισοδήματος που επέρχεται αλλά και για να γίνουν ορισμένες αγορές (καταναλωτικά αγαθά μακράς διάρκειας, ακίνητα κ.ά.) που οφείλονται στο φόβο επικείμενων υψηλότερων ρυθμών πληθωρισμού. Από την άλλη μεριά έχουμε αύξηση ζήτησης ρευστού από τις επιχειρήσεις για την κάλυψη των υποχρεώσεων τους που δημιουργήθηκαν στην προηγούμενη φάση της αναπαραγωγής και που τώρα δεν είναι σε θέση να καλύψουν αφού υπάρχει πρόβλημα στη μετατροπή του εμπορεύματος σε χρήμα, θεωρητικά, στη φάση αυτή του κύκλου το επιτόκιο φθάνει στη μέγιστη τιμή του, ενώ το μέσο ποσοστό κέρδους στην ελάχιστη. Τότε παρεμβαίνει με τους μηχανισμούς του το κράτος με σκοπό να αποτρέψει την κρίση, χωρίς όμως να το επιτυγχάνει.

Στη διάρκεια της κρίσης της ελληνικής οικονομίας στα 1970 – 1974 αυτό είναι εμφανές και βλέπουμε ότι:

1. Η πτώση της παραγωγής που σημειώθηκε είχε ως αποτέλεσμα την πτώση του ποσοστού της συσσώρευσης και μια απότομη άνοδο του δείκτη τιμών καταναλωτή από 4,4% το 1972 σε 15,5% το 1973 και 26,9% το 1974.
2. Ταυτόχρονα παρατηρήθηκε από τη μια μεριά πτώση τόσο του ποσοστού του κέρδους όσο και των καθαρών κερδών που εδώ παρακολουθούμε, ενώ από την άλλη μεριά βλέπουμε αύξηση, αν και με διαφορετικό ρυθμό, όλων των επιτοκίων χρηματοδότησης. Είναι φανερό η επιλογή αυτή του κράτους που καθόριζε τότε διοικητικά τα επιτόκια. Και χρησιμοποιούμε τα εισαγωγικά θέλοντας να υπογραμμίσουμε ότι η πολιτική του κράτους δεν ήταν αυθαίρετη, έξω δηλαδή από την κατάσταση που δημιουργήθηκε στην οικονομία.
3. Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δώσουμε στη χρηματοδότηση της βιομηχανίας την περίοδο αυτή. Είναι χαρακτηριστικό το φαινόμενο που παρατηρούμε: στη διάρκεια της κρίσης ενώ τα επιτόκια για κεφάλαια κίνησης αυξάνονται, ταυτόχρονα αυξάνεται και το ύψος της βραχύ-μεσοπρόθεσμης χρηματοδότησης της βιομηχανίας. Είναι φανερό ότι την περίοδο αυτή οι ανάγκες των

επιχειρήσεων σε ρευστό είναι τόσο άμεσες και τόσο μεγάλες ώστε η αύξηση του επιτοκίου να μην αποτελεί εμπόδιο στην άνοδο τους, ενώ αντίθετα η μακροπρόθεσμη χρηματοδότηση μειώνεται, κάτι που είναι φυσιολογικό στην περίοδο της κρίσης. Στη διάρκεια της κρίσης αυτής ήρθαν στην επιφάνεια όλα τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας που συσσωρεύτηκαν μετά τον πόλεμο. Η συνεχής προσφυγή των επιχειρήσεων στο τραπεζικό σύστημα γινόταν πάντα με το σκεπτικό ότι οι τράπεζες δεν θα τολμήσουν ποτέ να απαιτήσουν την αποπληρωμή των δανείων αφού είναι κρατικές —η κυβέρνηση που θα το αποτολμούσε θα είχε μεγάλο κόστος— και ότι στην περίπτωση που η πορεία της οικονομίας και στο μέλλον δεν πάει καλά, τότε οδηγούμε τις επιχειρήσεις σε χρεοκοπία, χωρίς φυσικά αυτό να σημαίνει και χρεοκοπία των ιδιοκτητών τους που είχαν λάβει τα μέτρα τους. Δύο μελετητές της ελληνικής οικονομίας εκφράζουν την εξής άποψη σχετικά με το θέμα αυτό: Η αυξημένη προσφυγή στην τραπεζική χρηματοδότηση και η πολιτική ‘φτηνών’ επιτοκίων που ακολούθησε το κράτος, ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1970, οδήγησαν στην υπερβολική εξάρτηση της βιομηχανίας από εξωτερικά (μη ίδια) κεφάλαια. Έτσι, όταν μετά το 1979 οι συνθήκες στην αγορά χρήματος οδηγούν σε αύξηση των επιτοκίων και οι συνθήκες στην αγορά προϊόντων σε περιορισμό της ζήτησης, πολλές επιχειρήσεις αντιμετωπίζουν σημαντικά προβλήματα βιωσιμότητας. Σαν αποτέλεσμα, ένας αρκετά αξιόλογος αριθμός αυτών των επιχειρήσεων αναγκάζεται να διακόψει τη λειτουργία του. Στο απόσπασμα αυτό επιβεβαιώνεται η άποψη μας ότι η διαμόρφωση των επιτοκίων ουσιαστικά δεν γινόταν με διοικητικό τρόπο από τις νομισματικές αρχές αλλά ότι η πορεία της οικονομίας ήταν αυτή που τα προσδιόριζε. Ταυτόχρονα όμως ο αναγνώστης μπορεί να διαπιστώσει και μιαν αντίφαση στην άποψη των συγγραφέων που παρουσιάζεται στην πρώτη φράση του αποσπάσματος, και συγκεκριμένα στην πολιτική ‘φτηνών’ επιτοκίων που ακολούθησε το κράτος. Δεν είναι δυνατό να υποστηρίξουμε ότι για μια περίοδο το κράτος καθορίζει μια συγκεκριμένη πολιτική επιτοκίων ανεξάρτητα από την οικονομική συγκυρία και στην άλλη το αντίθετο. Πιστεύουμε ότι η επιδίωξη της αστικής τάξης της χώρας μας για τον ‘εκσυγχρονισμό’ του τραπεζικού συστήματος έχει σχέση όχι μόνο με τα ελλείμματα του δημοσίου και τη χρησιμοποίηση του τραπεζικού συστήματος για την κάλυψη τους· αυτή είναι η μία πλευρά, όχι όμως και η μοναδική όπως θέλουν να την εμφανίζουν, όσο σημαντική και ουσιαστική κι αν είναι. Η άλλη πλευρά είναι οι λεγόμενες προβληματικές επιχειρήσεις. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι αυτές εμφανίζονται την ίδια χρονική στιγμή που η αστική τάξη ζητά και επιβάλλει τον εκσυγχρονισμό του τραπεζικού συστήματος. Πιστεύουμε ότι αυτά τα δύο έχουν άμεση και στενή σχέση μεταξύ τους. Είναι η στιγμή που η αστική τάξη αποφάσισε ‘με ποιους θα πάει και ποιους θα αφήσει’ στη νέα περίοδο ανάπτυξης της χώρας στο πλαίσιο της Ε.Ο.Κ. και του νέου ρόλου του κράτους.

4. Ένα δεύτερο αρκετά ενδιαφέρον φαινόμενο που παρατηρήθηκε στη διάρκεια αυτής της κρίσης είναι η πορεία των πτωχέσεων και της αμοιβής της εργασίας. Ενώ θα περίμενε κανείς στη διάρκεια της κρίσης να αυξάνονται οι πτωχεύσεις βιομηχανικών επιχειρήσεων, αντίθετα σημειώνουν πτώση. Όπως φαίνεται από το διάγραμμα που παραθέσαμε, και στις τρεις κυκλικές κρίσεις της ελληνικής οικονομίας παρατηρείται μείωση των πτωχέσεων στη διάρκεια της κρίσης και αύξηση τους μετά το ξέπέρασμά της. Το φαινόμενο αυτό θα πρέπει να αναλυθεί περισσότερο. Βέβαια η πολιτική των επιτοκίων και ιδιαίτερα για τα βραχυπρόθεσμα δάνεια παίζει σημαντικό ρόλο. Αυτή όμως η πολιτική μπορεί

να αναβάλει τις πτωχεύσεις των επιχειρήσεων για μια χρονική περίοδο όχι όμως και να τις αποτρέψει. Στην επιφάνεια του φαινομένου πραγματικά βλέπουμε ότι: Το κόστος δανειακών κεφαλαίων, όπως αυτό μετριέται από το ύψος του επιτοκίου για κεφάλαια κίνησης, εμφανίζεται σαν το μεταβλητό με την πιο συστηματική θετική - αυξητική - επίδραση στη συχνότητα πτωχεύσεων.

Πέρα από το γεγονός ότι ο ισχυρισμός αυτός έρχεται σε αντίθεση με τον διοικητικό τρόπο καθορισμού των επιτοκίων όπου το ερώτημα γιατί το κράτος δεν διατηρεί τα επιτόκια χαμηλά ώστε να αποφεύγονται οι πτωχεύσεις, μένει αναπάντητο, θα πρέπει για μιαν ακόμη φορά να πούμε ότι το κράτος πράγματι παρεμβαίνει στην όλη διαδικασία, όμως αυτή η παρέμβαση δεν είναι πάντα έγκαιρη και φυσικά δεν αλλάζει τη φορά των πραγμάτων. Η παρέμβαση του κράτους και του τραπεζικού συστήματος στην ελληνική οικονομία μόνο αναβάλλουν για ένα χρονικό διάστημα τις πτωχεύσεις, την κρίση, που σημαίνει ότι το επιτόκιο είναι δείκτης και όχι αιτία των πτωχεύσεων.

Η κρίση του 1952

Η πρώτη εκ των τεσσάρων μεταπολεμικών οικονομικών κρίσεων ήταν αυτή του 1952 (ας σημειωθεί ότι η οικονομία λειτούργησε μετά το 1949 με τη λήξη του εμφυλίου, οπότε και λόγω ανασυγκρότησης στα πρώτα χρόνια έγιναν σημαντικά βήματα). Πρόκειται για την πρώτη – **μικρή σε ένταση και χρονική διάρκεια** - μεταπολεμική κάμψη που φαίνεται απ' την πτώση του δείκτη της μεταποίησης, της κατασκευής κατοικιών και των εισαγωγών πολλών προϊόντων. Τον επόμενο, 1953, υποτιμήθηκε η δραχμή κατά 50 % και θεσπίστηκε ο νόμος περί προσέλκυσης ξένου κεφαλαίου ²⁷.

Σημαντικό ρόλο έπαιξε η προ τριετίας κρίση της ισχυρότερης από τότε καπιταλιστικής οικονομίας, αυτής των Η.Π.Α., που μεταδόθηκε ως νομισματική κρίση και σε άλλες οικονομίες και ο πόλεμος της Κορέας που οδήγησε στρατικοποίηση (απορρόφηση πόρων) πολλές οικονομίες. Η κρίση αυτή της ελληνικής οικονομίας δεν μπορεί να θεωρηθεί κυκλική και οφείλεται σε εξωτερικά αίτια που ανακόπτουν προσωρινά την ανοικοδομητική ανάκαμψη της οικονομίας απ' την καταστροφική δεκαετία του '40. Ο βιομηχανικός τομέας με τομείς ένδυσης και τροφίμων δεν έφερε ευθύνη για την κρίση, παρά την μεγάλη υστέρηση στην επαναφορά των τιμών που αναμενόταν με το πέρας του πολέμου ²⁸.

Η στασιμότητα του 1952 (το πραγματικό προϊόν αυξήθηκε μόλις κατά 0,7 %) οφείλεται αφενός μεν στη στενότητα της προσφοράς που προκλήθηκε από τη μείωση της αγροτικής παραγωγής λόγω κακών καιρικών συνθηκών και αφετέρου στον περιορισμό της συνολικής ζήτησης που προκάλεσε η απότομη περικοπή της βοήθειας του Σχεδίου Μάρσαλ. Η ξένη βοήθεια ήταν ο βασικός παράγων χρηματοδότησης των δημοσίων και ιδιωτικών επενδύσεων κατά την περίοδο εκείνη. Έτσι, όταν η βοήθεια μειώθηκε από 182 εκατ. δολ. το 1951 σε 81 εκατ. δολ. το 1952, οι μεν δημόσιες επενδύσεις μειώθηκαν κατά 8,2 % σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος, οι δε ιδιωτικές κατά 7 %. Λόγω της μειωμένης ζήτησης η συνολική βιομηχανική παραγωγή έπεσε κατά 0,8 %. Η συμπίεση εντάθηκε ακόμα περισσότερο, λόγω της απόφασης των νομισματικών αρχών να ακολουθήσουν πιο σφικτή πιστωτική πολιτική με αποτέλεσμα να μειωθούν τα τραπεζικά δάνεια προς τον ιδιωτικό τομέα κατά 3,3 % ²⁹.

²⁷ Τσιακίρης Λ., (1991)

²⁸ Τσουλφίδης Λ., (2001)

²⁹ Σ. Δημέλλης Ν. Χριστοδουλάκης, Τ. Κολλίντζας, (1997)

Η ραγδαία ανάπτυξη της περιόδου 1955 – 1957 και η πρώτη κυκλική της περίοδου 1959 – 1962.

Από το 1953 και μέχρι το 1959 η ελληνική οικονομία εισέρχεται στο πρώτο στάδιο εκβιομηχάνισης και εκμηχάνισης της παραγωγής και δημιουργίας υποδομών (τηλεπικοινωνίες, δρόμοι, ηλεκτρισμός) και θεσμών (έλεγχος νομισματο-πιστωτικού συστήματος και αγοράς) από πλευράς του κράτους για την εδραίωση οικονομικής ανάπτυξης. Ωστόσο υπάρχει καθυστέρηση στη βιομηχανική ανάπτυξη και η Ελλάδα απέχει πολύ από την δυτικοευρωπαϊκή βιομηχανική επανάσταση με την τεχνική και επιστημονική πρόοδο και τη συνεχή και γρήγορη βελτίωση. Κοινά ανοδική λοιπόν, αλλά αποκλίνουσα ουσιαστικά πορεία με την πλούσια Ευρώπη, που αφήνει την Ελλάδα αρκετά πιο πίσω αναπτυξιακά και το εμπόριο της μη ανταγωνιστικό³⁰.

Μετά την επιτυχημένη νομισματική προσαρμογή του 1953 και την κυβερνητική σταθερότητα που άρχισε να επικρατεί, διαμορφώνεται ένα κλίμα οικονομικής σταθερότητας που ευνοεί τις επενδύσεις. Η κύρια προωθητική δύναμη της οικονομικής απογείωσης είναι η πραγματοποίηση σημαντικής σημασίας έργων μέσω των δημοσίων επενδύσεων και η παράλληλη εισροή ξένων ιδιωτικών κεφαλαίων για τη χρηματοδότηση επενδύσεων στη μεταποίηση.

Την περίοδο αυτή οι δημόσιες επενδύσεις αποτελούν κατά μέσο όρο το 5,3 % του Α.Ε.Π. διατηρώντας τους προηγούμενους ρυθμούς της προηγούμενης περιόδου. Επίσης μετά το 1956 αρχίζει επιτέλους να αξιοποιείται το νομοθετικό πλαίσιο του ΝΔ 2687/ 1953 για παροχή κινήτρων σε ξένους επενδυτές και αρχίζουν να εισρέουν κεφάλαια που υπερκαλύπτουν το συνολικό έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Η συνεπαγόμενη αύξηση της ζήτησης βρίσκει ικανοποιητική ανταπόκριση της προσφοράς με αποτέλεσμα μια γρήγορη οικονομική ανάπτυξη.

Η συσσώρευση όμως παραγωγικού εξοπλισμού αυξάνει τις παραγωγικές δυνατότητες της οικονομίας. Έτσι ενδεχόμενη στασιμότητα τη συνολικής εγχώριας παραγωγής οδηγεί αυτόματα σε υποεκμετάλλευση των εγχώριων πόρων, χωρίς αυτό να σημαίνει αναγκαστικά και πτώση του ακαθάριστου προϊόντος. Κατά τα έτη 1959 και 1960, ένα σημαντικό μέρος της κατανάλωσης καλύφθηκε όχι με νέα παραγωγή αλλά μέσω των αποθηκευμένων προϊόντων, τα οποία ως ποσοστά του ακαθάριστου προϊόντος μειώθηκαν κατά 1,2 % και 0,6 % αντίστοιχα. Η υστέρηση αυτή της παραγωγής προκάλεσε την έντονη απόκλιση από την τάση κατά τα δύο αυτά χρόνια.

Το 1959 αρχίζει η πρώτη κυκλική κρίση της ελληνικής οικονομίας, που απλώθηκε σ' όλους τους βιομηχανικούς κλάδους για τουλάχιστον 17 μήνες (πλέον αναπτύχθηκαν οι στατιστικές υπηρεσίες). Οφείλεται στην αμερικανο-καναδική κρίση και συμπίπτει με τη θεωρία των 8-10ετών κύκλων, αν θεωρήσουμε ως προηγούμενη αυτή του 1947 – 1948 που επηρέασε και πάλι την Ελλάδα και χρειάστηκε μια τετραετία για να επανακάμψει. Εξαιτίας όμως του ότι η ελληνική οικονομία δεν είχε εξίσου εκσυγχρονιστεί η κρίση εμφανίστηκε, όπως και το 1952, περισσότερο στον πρωτογενή τομέα παραγωγής.

Η εντατική εκβιομηχάνιση της περιόδου 1961 – 1966

Κατά την περίοδο αυτή ιδρύονται στην Ελλάδα πολλές σύνθετες βιομηχανικές μονάδες, που αλλάζουν ποιοτικά το χαρακτήρα της οικονομίας και ωθούν τη συνολική δραστηριότητα σε υψηλά επίπεδα. Αυξάνονται επίσης με ταχείς ρυθμούς και οι εισαγωγές κεφαλαίων για τη χρηματοδότηση σημαντικού μέρους των επενδύσεων, φθάνοντας το 1965 μέχρι και το 22,2 % του συνόλου. Η αύξηση της

³⁰ Ψαλιδόπουλος (1994), κεφάλαιο 1

ζήτησης και η ανταπόκριση της προσφοράς τοποθετούν την οικονομία σε μια έντονα ανοδική τροχιά, με μοναδική εξαίρεση το 1962. Όπως αναμενόταν τη χρονιά αυτή παρατηρήθηκε μια εντονότερη αύξηση των εισαγωγών, που μπορεί εν μέρει τουλάχιστον να αποδοθεί στην έναρξη των δασμολογικών μειώσεων, οι οποίες επιβλήθηκαν από τη συμφωνία ένταξης της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. το Μάρτιο του 1962. Η μείωση της εγχώριας ζήτησης λόγω αυξημένων εισαγωγών, προκάλεσε έτσι κάμψη στην αύξηση του εγχώριου προϊόντος, μέχρις ότου υπερκεράστηκε από την προϊούσα βελτίωση της παραγωγής.

Από το 1966 και μετά η οικονομία εισέρχεται σε ύφεση. Οι εισαγωγές υποκαθιστούν σημαντικό μέρος της εγχώριας ζήτησης, οι εξαγωγές αυξάνονται ελάχιστα, ενώ οι επενδύσεις μειώνονται κυρίως λόγω της έντονης πολιτικής αστάθειας που αρχίζει να επικρατεί μετά τον Ιούλιο του 1965 και οδηγεί στο πραξικόπημα του 1967. Το ναδίρ σημειώνεται το 1968 εξαιτίας πολλαπλών στερήσεων στην παραγωγική διαδικασία. Τα αποθηκευμένα προϊόντα μειώνονται για πρώτη φορά μετά το 1960, δείχνοντας έτσι ότι ένα σημαντικό μέρος της ζήτησης ικανοποιείται από προγενέστερη παραγωγή.

Σχεδόν στάσιμες παραμένουν και οι συνολικές εξαγωγές που πλήττονται ιδιαίτερα από το διεθνές τουριστικό μπουκοτάζ που κηρύχθηκε εναντίον της δικτατορίας. Σημαντικό ρόλο στην ύφεση της περιόδου 1967 – 1968 έπαιξε για πρώτη φορά μετά το 1952 και η σοβαρή μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων κατά 6,3 % το 1967. Η μείωση αυτή οφείλεται στο κλίμα αβεβαιότητας που επικράτησε μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα, καθώς και στην αστάθεια που προκάλεσε στη Νοτιοανατολική Μεσόγειο ο αραβοϊσραηλινός πόλεμος και η ελληνοτουρκική διένεξη την ίδια χρονιά. Προβλήματα στην παραγωγή φαίνεται να δημιουργήθηκαν και από τη στενότητα προσφοράς εργασίας, λόγω της εντονότερης μετανάστευσης προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Τα έτη 1967 – 1968 το εργατικό δυναμικό της χώρας μειώνεται κατά 60.000 άτομα έναντι 43.000 κατά την αμέσως προηγούμενη διετία 1965 – 1966, καθώς σημαντικός αριθμός ατόμων εγκαταλείπει την Ελλάδα για οικονομικούς αλλά και για πολιτικούς πλέον σκοπούς.

Η συγκυριακή ανάπτυξη της περιόδου 1968 – 1970.

Η οικονομία αρχίζει να ανακάμπτει μετά το 1968 μέσω της έντονης πιστωτικής επέκτασης και της προσέλκυσης ξένων (κυρίως αμερικάνικων) κεφαλαίων. Διανύει μια περίοδο οικονομικής μεγέθυνσης με μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης του ακαθάριστου προϊόντος 8 % και αγγίζει τα όρια πλήρους χρησιμοποίησης του συσσωρευμένου κεφαλαίου της και πλήρους απασχόλησης του εργατικού δυναμικού.

Η δικτατορία έθεσε σε κίνηση την οικονομική ανάπτυξη μέσω της πιστωτικής επέκτασης και της προσέλκυσης ξένων επενδύσεων. Η αυξημένη τραπεζική δανειοδότηση δε χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά για την υλοποίηση παραγωγικών επενδύσεων καθώς ένα μέρος της επενδύθηκε σε διαρκή καταναλωτικά αγαθά, ενώ άλλο μέρος της επανακατατέθηκε σε τραπεζικούς λογαριασμούς για να εκμεταλλευτεί τη σημαντική διαφορά μεταξύ επιτοκίων και αποταμίευσης και χορήγησης. Αλλά και από τα δάνεια που κατευθύνθηκαν σε επενδύσεις παγίου κεφαλαίου, τη μερίδα του λέοντος είχε ο τομέας των οικοδομών για κατοικία η τουριστικές εγκαταστάσεις (τα έτη 1968 και 1969 οι πιστώσεις προς τον οικιστικό τομέα αυξήθηκαν κατά 62 % και 44 % αντίστοιχα, προς τον τουρισμό 39 % και 33 %, ενώ προς το σύνολο του ιδιωτικού τομέα αυξήθηκαν μόνο κατά 12 % και 21,5 % αντίστοιχα).

Η πρώτη ανάσχεση στην πιστωτική επέκταση έγινε το 1971, όταν επιβλήθηκαν αυστηρότεροι όροι από τη Νομισματική Επιτροπή στη χορήγηση δανείων για να περιοριστούν οι διαρροές προς αποθεματοποίηση και κατανάλωση. Το πλήρως ελεγχόμενο εργασιακό κλίμα (αλλά και η προσωρινή τεχνητή ζήτηση) βοήθησε στην προσέλκυση κεφαλαίων, οι τιμές όμως δεν τιθασεύτηκαν λόγω και της απελευθέρωσης των εισαγωγών. Ο έντονος πληθωρισμός χειροτέρεψε και το ισοζύγιο πληρωμών, ενώ το 1972 η υποτίμηση της δραχμής λόγω πρόσδεσης στο δολάριο και το 1973 η πετρελαϊκή κρίση. Το 1974 υπήρξε έτος πολιτικής αλλά και οικονομικής αστάθειας και πτώσης³¹.

Η κρίση 1970 – 1974. Η δεύτερη κυκλική κρίση.

Κατά τη δεκαετία του '60 η ελληνική οικονομία παρουσίασε υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, από τους υψηλότερους που έχει παρουσιάσει. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι την περίοδο 1960 – 1975 με εξαίρεση πέντε κλάδους (υφαντουργία, ένδυση – υπόδηση, δέρματος, ελαστικού – πλαστικών και μη μεταλλικών ορυκτών) υπολείπεται του βαθμού που θα μπορούσε να ήταν με βάση το μέγεθος και το επίπεδο ανάπτυξης τα χώρας, ενώ η εκβιομηχάνιση είναι 25 % λιγότερη από την ενδεδειγμένη για το κατά κεφαλήν εισόδημα και τον πληθυσμό της χώρας. Το πρόβλημα διογκώνεται αν προσθέσουμε και τα ποιοτικά μειονεκτήματα των ελληνικών προϊόντων. Οι Κ. Βαϊτσος και Γ. Γιαννίσης αναφέρουν ότι ο βιομηχανικός δυναμισμός στηρίχτηκε σε πολύ περιορισμένη βάση, ενώ και μια σειρά άλλες τεχνολογικές σχέσεις (χαμηλές διακλαδικές διασυνδέσεις, βαθμός εγχώριας επεξεργασίας, κλίμακα παραγωγής, τεχνολογική εξάρτηση) παρουσιάζουν σημαντικές αδυναμίες. Αντίθετα εισοδηματικές εισροές δημιουργήθηκαν από τον τουρισμό, τις ναυτιλιακές μεταφορές, το εμπόριο και τις μεσολαβητικές εργασίες, τομείς που χαρακτήρισαν τον τρόπο ανάπτυξης. Μια σημείωση θα πρέπει να γίνει για το 1967 που σημειώθηκε πτώση της παραγωγής λόγω απαξίωσης και αναδιάρθρωσεων στην διεθνή και στην ελληνική παραγωγή. Απ' το 1967 και μετά η παραγωγή συνεχίστηκε με υψηλότερους ρυθμούς. Η κρίση του 1967 ήταν ένας σημαντικός παράγοντας για τη μορφοποίηση των (ελληνικών ή ξένων) μονοπωλιακών συγκροτημάτων.

Μέσα στη δεκαετία του '60 πραγματοποιείται μια αναδιάρθρωση που κράτησε μέχρι τις απαρχές της δεκαετίας του '70 και η κρίση του 1967 αποτέλεσε το σημείο καμψής, ενώ η κρίση του 1970 – 1974 αποτέλεσε τη διαδικασία για την αντιστροφή αυτής της τάσης της οποίας οι αιτίες βρίσκονται στο νέο πλέον επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που εισάγει στον καπιταλιστικό κόσμο μετά την κρίση αυτή νέες διαδικασίες στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας, κάτι που δεν μπορεί να παρακολουθήσει η χώρα μας και γι' αυτό παρατηρείται η αντιστροφή αυτή. Το 1974 θεωρείται το έτος με τη μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση του κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. σ' αυτή την τριετή κρίση (η προηγούμενη ήταν 13 ετών) σύμφωνα με τους περισσότερους ερευνητές.

Οι κυκλικές κρίσεις έχουν μεγαλύτερη έκταση και μικρότερο βάθος σε όχι τόσο ανεπτυγμένες χώρες, όπως η Ελλάδα, γιατί: η νέα τεχνολογία και ο πάγιος εξοπλισμός αργούν να προωθηθούν και να παγιωθούν, δεν υπάρχει ελευθερία της αγοράς και υποδομές, απουσιάζει η επιστημονική έρευνα σε μεγάλο αριθμό τομέων³², ο αντίκτυπος των παγκοσμίων κρίσεων φτάνει αργότερα σε χώρες όπως η Ελλάδα,

³¹ Σ. Δημέλλης Ν. Χριστοδουλάκης, Τ. Κολλίντζας (1997)

³² Η Ελλάδα είχε και εξακολουθεί να έχει το μικρότερο ποσοστό δαπανών επί του Α.Ε.Π. απ' όλες τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες για έρευνα και ανάπτυξη και το μικρότερο ποσοστό επιστημόνων στο συνολικό προσωπικό της βιομηχανίας.

η ανάπτυξη αφορά λίγους κλάδους και η αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου μετά τις κρίσεις σε τεχνολογικά και οργανωτικά υψηλότερο επίπεδο είναι δύσκολο να πραγματοποιηθεί με την μικρή εμπειρία που υπάρχει.

Την περίοδο 1975 – 1980 η οικονομία αναθερμαίνεται και ο ρυθμός μεγέθυνσης του Α.Ε.Π. φτάνει το 4,7 %. Η δημόσια κατανάλωση αυξάνεται έναντι των δημοσίων επενδύσεων και τα ναυτικά και μεταναστευτικά εμβάσματα ενισχύουν την οικονομία, ταυτόχρονα με την ελαστική πιστωτική πολιτική. Την ίδια περίοδο ωριμάζουν και παράγοντες που αργότερα θα εμποδίσουν τη συνέχιση της μεγέθυνσης, όπως η μη συμβατή με την παραγωγικότητα αύξηση των μισθών (που ξεκίνησε από τον δημόσιο τομέα και διαχύθηκε και στον ιδιωτικό και που συνεχίστηκε τη δεκαετία του '80), η αδυναμία της προσφοράς να ανταποκριθεί στη ζήτηση και η επακόλουθη αύξηση των εισαγωγών και, τέλος η απαξίωση του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού (μείωση παραγωγικότητας) που φαίνεται από την διευρυνόμενη απόκλιση μεταξύ Α.Ε.Π. και Εθνικού Εισοδήματος, η διαφορά των οποίων οφείλεται στις αποσβέσεις κεφαλαίου.

Η κρίση 1980 – 1982. Τρίτη κυκλική κρίση.

Η κρίση αυτή χαρακτηρίζεται από 'επενδυτική αποχή' ιδιωτικών ξένων κεφαλαίων που δεν βοηθούν την εγχώρια αγορά εργασίας να αναβαθμιστεί και το εισόδημα να αυξηθεί. Η κρίση ήταν κυκλική αφού στο μεσοδιάστημα τα στοιχεία των διαφόρων κλάδων ήταν ελαφρώς καλύτερα. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι οι ακαθάριστες εισροές επενδυτικών κεφαλαίων φτάνουν τα 283 εκατ. δολ. έναντι 336 εκατ. δολ. την προηγούμενη επταετία, ενώ αυτά τα νούμερα έπρεπε να αυξάνονται δεδομένης της συνεχόμενης επέκτασης των αγορών και της βελτίωσης του πολιτικού συστήματος.

Ο Πάνος Καζάκος παρουσιάζει την κατάσταση της οικονομίας τον Οκτώβριο του 1981 με την αλλαγή της κυβέρνησης ως μια κατάσταση στασιμότητας με αρνητικούς ρυθμούς μεγέθυνσης (- 0,4 %) και έντονη πληθωριστική υποτροπή (24,5 %), τα δημοσιονομικά ελλείμματα είχαν πάλι εκτιναχτεί στα ύψη (9,1 % του Α.Ε.Π. το 1981). Η κυβέρνηση προχώρησε σε εκτεταμένο δανεισμό κυρίως από τις εγχώριες τράπεζες και προσπάθησε να στηρίξει τις κλυδωνιζόμενες επιχειρήσεις ουσιαστικά με δωρεάν δάνεια. Στόχος ήταν η ώθηση της οικονομίας και των ελληνικών επιχειρήσεων – αφού οι ξένες επιχειρήσεις δημιουργούσαν εξαρτήσεις – μέσω της σύνθεσης ελλειμματικών προϋπολογισμών. Το δημοσιονομικό έλλειμμα έμελλε να διογκωθεί με τις αυξήσεις των μεταβιβαστικών πληρωμών και την ανεξέλεγκτη πορεία της φοροδιαφυγής³³.

Η βραχυχρόνια αυτή κρίση συμπίπτει χρονικά με διεθνή ύφεση λόγω προβλημάτων στον πυρήνα του καπιταλισμού (η Ελλάδα ανήκει στην περιφέρεια του καπιταλισμού) σε τομείς ενέργειας, πρώτων υλών και τροφίμων και κρίσης νομισματικής με ταυτόχρονο πληθωρισμό και ανεργία. Επιδρούν όμως για πρώτη φορά στην ελληνική οικονομία οι εσωτερικοί παράγοντες διαμόρφωσης των κύκλων αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου, οι παράγοντες της εσωτερικής συσσώρευσης και της ανάγκης αντικατάστασης και ανανέωσης του παραγωγικού δυναμικού, το οποίο άρχισε πια να απαξιώνεται και να έρχονται στην επιφάνεια σημαντικά προβλήματα. Έτσι γίνεται εμφανής χωρίς αυταπάτες η οικονομική εξάρτηση της Ελλάδας, η οποία μέχρι χθες καλυπτόταν από το πέπλο των υψηλών ρυθμών ανάπτυξης.

³³ Πάνος Καζάκος, 2001

Είναι γεγονός ότι η μη αλληλεξάρτηση του βιομηχανικού τομέα με τα ερευνητικά τμήματα των πανεπιστημίων και η γενικότερη αποχή από τη συνεχόμενη τεχνολογική πρόοδο είναι αιτίες οικονομικής εξάρτησης και απαξίωσης των προϊόντων της ελληνικής αγοράς. Ακόμη οι κλάδοι στην Ελλάδα που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως ‘ατμομηχανή’ δεν βοηθήθηκαν με κεφάλαια για να ηγηθούν μιας οικονομικής απογείωσης. Το ρόλο της έπαιξε και η κωλυσιεργία σε συνεργασίες και συγχωνεύσεις καθώς και η προσήλωση στις πωλήσεις παρά στα προβλήματα παραγωγής (παράγοντας επιχειρηματικότητα).

Η στροφή προς την Ε.Ο.Κ. και η κρίση της δεκαετίας του 1980

Μετά την αναπτυξιακή 25ετία 1953 – 1978, έγινε η επιλογή της εισόδου στην Ε.Ο.Κ. όχι αποκλειστικά με οικονομικά επιχειρήματα, δεδομένου ότι η οικονομία είχε μειωμένη ανταγωνιστικότητα³⁴. Η ‘σύνδεση’ με την ανεπτυγμένη Ευρώπη αποτελούσε εχέγγυο για τους επενδυτές που χρειαζόταν η οικονομία. Παλιά αναπτυξιακά προγράμματα και νέες ρυθμίσεις και ρήτρες θα έμπαιναν σε εφαρμογή για να δοθεί εφελκυστικό στους επενδυτές και κυρίως στο όνομα του νέου οικονομικού μπλοκ. Αισιοδοξία υπήρχε γύρω απ’ την βιομηχανία αλουμινίου, πετροχημικών και αζωτούχων λιπασμάτων, που όμως δεν βρήκε ανταπόκριση από το ελληνικό ως επί το πλείστον κεφάλαιο, που ασφυκτιούσε απ’ τον ξένο ανταγωνισμό. Φαίνεται ότι η απόφαση με τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα για το ελληνικό κεφάλαιο πάρθηκε ουσιαστικά ερήμην του το 1963. Οι βιομήχανοι είχαν ακόμη έναν λόγο να είναι δυσαρεστημένοι με την κυβερνητική πολιτική μετά την υπογραφή της ελληνο-γερμανικής συμφωνίας για τη μετανάστευση το Μάρτιο του ’60, που άνοιξε την πόρτα για την έξοδο του ενεργού πληθυσμού προς το εξωτερικό, μειώνοντας τον όγκο του εφεδρικού στρατού εργασίας στην Ελλάδα, η ύπαρξη του οποίου αποτελούσε ένα σημαντικό παράγοντα για την καθήλωση των ημερομισθίων σε χαμηλά επίπεδα. Η απόφαση το 1975 για την επιτάχυνση των διαδικασιών για την πλήρη ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. υπαγορεύτηκε κυρίως από λόγους εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, πράγμα που εξηγεί εν μέρει γιατί δόθηκε τόση λίγη σημασία στην εξασφάλιση μεταβατικών ρυθμίσεων για την προστασία της εγχώριας παραγωγής.

Από τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση και έως τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του ’80 η περιοριστική νομισματική και δημοσιονομική πολιτική, η επέκταση του ανταγωνισμού από την είσοδο στην Ε.Ο.Κ. και η άνοδος των επιτοκίων εξασθένισαν την δυναμική των ελληνικών επιχειρήσεων και την πρόσβαση τους στο τραπεζικό κεφάλαιο, ενώ για πρώτη φορά μεταπολεμικά το αγροτικό ισοζύγιο ήταν αρνητικό κάτω από την πίεση των ευρωπαϊκών γαλακτοκομικών προϊόντων. Την ενδυνάμωση του βιομηχανικού κόσμου ανέλαβε το 1982 ο Οργανισμός Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων. Ο τελευταίος λίγα πέτυχε, ενώ η είσοδος στο νέο περιβάλλον της Ε.Ο.Κ. επέκτεινε τον καταμερισμό της εργασίας στην Ελλάδα, ανέδειξε σε μικρό βαθμό την ελαφρά βιομηχανία, μείωσε την καθετοποίηση της παραγωγής και ενίσχυσε το ελληνικό εμπόριο. Και ο τουρισμός με τη ναυτιλία αντιμετώπιζαν το πρόβλημα των υψηλών επιτοκίων και του ανταγωνισμού. Μετά το 1986 έγιναν πιο αισθητά τα θετικά αποτελέσματα της περιοριστικής εισοδηματικής πολιτικής στη βιομηχανία, χωρίς όμως να περιορίζεται η ανεργία. Το άνοιγμα των ευρωπαϊκών και των πρώην ανατολικών αγορών διαμόρφωσαν ένα νέο πιο φιλελεύθερο περιβάλλον νέων καταναλωτικών αγορών και αγορών εργασίας και επενδύσεων, από τις οποίες λίγα ήταν τα ουσιαστικά οφέλη για την ελληνική οικονομία από τα αναμενόμενα.

³⁴ Χρήστος Χατζηωσήφ, 2000.

Η δεκαετία του '80 χαρακτηρίζεται από μείωση των ρυθμών αύξησης του προϊόντος στο 1,5 – 2,5 % ετησίως, επενδυτική αποχή και μεγάλα ελλείμματα του κρατικού προϋπολογισμού και του εμπορικού ισοζυγίου. Οι εξαγωγές αυξήθηκαν ελαφρώς και το πετρελαιοϊσοζύγιο βελτιώθηκε μόνο μετά το 1986 με την αλλαγή της στάσης των πετρελαιοπαραγωγών χωρών. Νέα μορφή πήρε το Κράτος Πρόνοιας, τα επιτόκια όμως αυξήθηκαν και άφησαν να διαφύγουν κάποιες απ' τις αποταμιεύσεις προς το εξωτερικό δυσκολεύοντας περισσότερο τη λειτουργία του ελληνικού πιστωτικού συστήματος. Κάποια αναζωπύρωση σημειώθηκε το 1988 με την αύξηση των επενδύσεων, ενώ το 1989 – 1990 η πολιτική αστάθεια και αργότερα η δημιουργία νέων (πρώην σοσιαλιστικών) κρατών με φθηνά εργατικά χέρια υποσκελίζουν ακόμη περισσότερο τις επενδυτικές προσπάθειες. Ταυτόχρονα ο πληθωρισμός άγγιξε το 18 % και το προϊόν αυξανόταν με ρυθμούς 1 – 1,5 %. Πολλοί μελετητές θεωρούν την περίοδο 1980 – 1992 περίοδο παρατεταμένου στασιμοληθωρισμού.

6.3 Προσδιορισμός και χαρακτηριστικά του γενικού οικονομικού κύκλου στην Ελλάδα μετά το 1960

Αν πάρουμε σαν βασικό κυκλικό δείκτη αναφοράς τη μηνιαία βιομηχανική παραγωγή και όχι το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν της ελληνικής οικονομίας, γιατί δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για αρκετά συχνά διαστήματα – καθώς γίνεται σε άλλες χώρες και έπρεπε να γίνεται και στην Ελλάδα – και επίσης δεν 'εστιάζει' την μέτρηση και προσφέρει διεθνή συγκρισιμότητα (αντίστοιχη μελέτη είχε γίνει από τον Ο.Ο.Σ.Α. για 18 του μέλη) και αυτή η διεθνής εμπειρία βοηθά στην πρόβλεψη (μέσω των προπορευόμενων δεικτών) ³⁵.

Τα σημεία καμπίς της βιομηχανικής παραγωγής αφορούν τις περιόδους 1/1961 – 1/1979, 1/1961 – 8/1980, 1/63 – 1989. Στην περίοδο 1/1961 – 2/1979 παρατηρήθηκαν πέντε κύκλοι από κατώτατο σε κατώτατο σημείο και τέσσερις κύκλοι από κορυφή σε κορυφή, με μέση διάρκεια κύκλου 34 και 39 μήνες αντίστοιχα. Στην περίοδο 1/1961 – 8/1980 υπήρχαν τέσσερις κύκλοι από κατώτατο σε κατώτατο σημείο και πέντε κύκλοι από κορυφή σε κορυφή με μέση διάρκεια 34 και 38 μήνες αντίστοιχα. Στην περίοδο 1/1963 – 8/1989 παρατηρήθηκαν επτά κύκλοι από κατώτατο σε κατώτατο σημείο επτά κύκλοι από κορυφή σε κορυφή με μέση διάρκεια 40 και 39 μήνες αντίστοιχα. Ιδιορρυθμία της τελικής χρονολογίας συνιστά η ύπαρξη υποκύκλου (subcycle) το 1980. Κορυφές είναι οι χρονολογίες 1965/1966, 1969, 1973, 1976/1977, 1979 και 1985 και κατώτατα σημεία είναι τα 1967, 1974, 1977, 1982/1983 και 1987. Η βιομηχανική παραγωγή έχει δύο πρόσθετους κύκλους σε σχέση με το μη αγροτικό Α.Ε.Π. και ένα πρόσθετο σε σχέση με το συνολικό Α.Ε.Π.. Βιομηχανική παραγωγή και συνολικό Α.Ε.Π. έχουν παρόμοια μέση διάρκεια κύκλου, ενώ το μη αγροτικό Α.Ε.Π. έχει μακρύτερους κύκλους.

Η συμπεριφορά αυτών των τριών βασικών οικονομικών μεγεθών διαφέρει και κατά το ότι οι κυκλικές κυμάνσεις της βιομηχανικής παραγωγής είναι πολύ πιο έντονες. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι το βιομηχανικό προϊόν 16,2 % μεταξύ της κορυφής του 1966 και του κατώτατου σημείου του 1967, κατά 17,9 % μεταξύ της κορυφής του 1973 και του κατώτατου σημείου του 1974, κατά 10,5 % μεταξύ κορυφής 1976 και κατώτατου σημείου 1977, κατά 14,5 % μεταξύ 1981 και 1983 και κατά 12 % μεταξύ 1986 και 1987. Τα αντίστοιχα ποσοστά μείωσης για το μη

³⁵ Δημήτρης Ντόγκας, 1982.

αγροτικό προϊόν ήταν περίπου τρεις φορές μικρότερα (7,1 % , 12,7 % , 2 % , 4,3 % και 4,5 %). Με βάση τα τριμηνιαία στοιχεία των τριών μεταβλητών – μετά την αφαίρεση της τάσης και της εποχικότητας – για την περίοδο από το 1975 έως το 1989, διαπιστώθηκε ότι η βιομηχανική παραγωγή κινείται προς την ίδια κατεύθυνση με το μη αγροτικό ακαθάριστο εγχώριο προϊόν στα τρία τέταρτα των περιπτώσεων (τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και με εκτίμηση γραμμικών συναρτήσεων με τη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων, όλοι οι συντελεστές ήταν στατιστικά σημαντική και με το αναμενόμενο πρόσημο).

Απομένει να διερευνηθούν τα χαρακτηριστικά των κυκλικών διακυμάνσεων της παραγωγής³⁶. Στον **πρώτο κύκλο** του Α.Ε.Π. η κορυφή τοποθετείται στο τέλος του 1965. Η έναρξη συνεπώς της πτωτικής φάσης τοποθετείται στο 1966, οπότε παρατηρείται σαφής επιβράδυνση του ρυθμού ανάπτυξης του Α.Ε.Π. (από 9,4 % το 1965 σε 6,1 % το 1966). Οι δυσμενείς εξελίξεις του έτους αυτού συνδέονται με τις επενδύσεις και την τάση αποθεματοποίησης. Πραγματικά σημειώνεται σημαντική επιβράδυνση στις ιδιωτικές επενδύσεις (από + 13,8 % σε + 4 %), ενώ οι δημόσιες επενδύσεις παρέμειναν στάσιμες και μειώθηκε σοβαρά η μεταβολή στα αποθέματα (από 8.837 δις. σε 2.615 δις.). επιβραδύνθηκε δηλαδή ο ρυθμός ανόδου των αποθεμάτων.

Στο **δεύτερο κύκλο** του Α.Ε.Π. ως κορυφή σημειώνεται το φθινόπωρο του 1969, αλλά δεν πρόκειται φυσικά για κρίση. Απλά ο ρυθμός ανάπτυξης του Α.Ε.Π. επιβραδύνθηκε ελαφρά το 1970 (από 9,9 % το 1969 σε 8 % το 1970 και 8,8 % το 1971). Στον **τρίτο κύκλο** του Α.Ε.Π. η κορυφή παρατηρείται στο τέλος του 1973, οπότε αρχίζει η μεγάλη κρίση που κορυφώνεται το 1974 (μείωση Α.Ε.Π. κατά 3,6 %). Βασική αιτία είναι η συρρίκνωση των επενδύσεων το 1974 κατά 25,6 % (- 27,7 % των ιδιωτικών και - 20,1 % των δημοσίων), ενώ η συνολική κατανάλωση αυξανόταν κατά 2,4 % με τη βοήθεια των διογκωμένων στρατιωτικών δαπανών και οι εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών παρέμειναν στάσιμες. Η συρρίκνωση των επενδύσεων το 1974 αποδίδεται στη μείωση της αναμενόμενης αποδοτικότητας των επενδύσεων λόγω της πετρελαϊκής κρίσης του 1973, της σύνδεσης με την Ε.Ο.Κ. και των αρνητικών εξελίξεων στην οικοδομική δραστηριότητα, που διατηρήθηκε στάσιμη το 1973.

Η κορυφή του **τέταρτου κύκλου** του Α.Ε.Π. εμφανίζεται στα μέσα του 1976. Η έναρξη συνεπώς της πτωτικής τάσης τοποθετείται στο 1977. Πραγματικά στο έτος αυτό παρουσιάζεται μια επιβράδυνση του ρυθμού ανάπτυξης (από 6,4 % το 1976 σε 3,4 % το 1977). Πρόκειται όμως για ήπια μορφή κρίσης, αφού δεν υπάρχει απόλυτη μείωση του προϊόντος, όπως είχε συμβεί το 1974. Κύρια χαρακτηριστικά αυτής της κρίσης είναι η καθίζηση των εξαγωγών αγαθών και η μείωση της μεταβολής στα αποθέματα. Η κορυφή του **πέμπτου κύκλου** του Α.Ε.Π. τοποθετείται στα μέσα του 1979 και η κορυφή του **έκτου κύκλου** τοποθετείται στο φθινόπωρο του 1981. Η πτωτική τάση αρχίζει το 1980, όταν παρατηρείται σημαντική επιβράδυνση στο ρυθμό ανάπτυξης του Α.Ε.Π. (από 3,7 % το 1979 σε 1,8 % το 1980). Συνεχίζεται όμως και το 1981, 1982, 1983, οπότε το προϊόν παραμένει ουσιαστικά στάσιμο (μόλις 0,1 % αύξηση το 1981, 0,4 % το 1982 και 0,4 % το 1983). Βασική αιτία της κρίσης είναι η μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων κατά 7,8 % το 1980, που προφανώς οφειλόταν στην πετρελαϊκή κρίση του 1979.

Η κορυφή του **έβδομου κύκλου** του Α.Ε.Π. πραγματοποιείται το Δεκέμβριο του 1985. Με τη βοήθεια και του σταθεροποιητικού προγράμματος του Οκτώβρη του 1985, τερματίζεται το 1986 η ανάκαμψη της δραστηριότητας που είχε παρατηρηθεί το 1984 και 1985. Το 1986 ο ρυθμός ανάπτυξης έπεσε στο 1,2 % (έναντι 3 % του 1985)

³⁶ Κιντής Α., 1997

και το 1987 το Α.Ε.Π. μειώθηκε απόλυτα (- 0,6 %). Κύριες αιτίες αυτής της κρίσης αυτή τη φορά ήταν η δραματική συρρίκνωση των πολύτιμων δημόσιων επενδύσεων (- 18,1 % το 1986 και - 14,4 % το 1987) και της μεταβολής αποθεμάτων (περίπου - 41 % το 1986).

Σχετικά με την πολιτική συγκυρία, δεν χωρεί αμφιβολία ότι επηρέασε σημαντικά τα σημεία κάμψης και ανάκαμψης, οδηγώντας σε επέκταση της ζήτησης πριν από τις εκλογές και συστολή της ζήτησης μετεκλογικά. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι (στην δεκαετία του 1980) η ταχύτερη διόγκωση του δημοσίου ελλείμματος παρατηρήθηκε το 1981, 1985 και 1989, έτη εκλογών και τα τρία. Αλλά και σε επόμενες εκλογικές περιόδους παρατηρήθηκε χαλάρωση της δημοσιονομικής πολιτικής με διάφορες παροχές ή φοροελαφρύνσεις χάριν ψηφοθηρικών βλέψεων όταν οι εκλογές πλησιάζουν και μετά τις εκλογές επιβάλλεται – άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο – δημοσιονομική λιτότητα.

Γενικά η συνιστώσα ανάπτυξης ορίζεται ως η μακροχρόνια τάση (trend) μιας χρονολογικής σειράς που συνδέεται με διακυμάνσεις μικρής συχνότητας (low frequency variations) και είναι μη στάσιμη³⁷. Με τον όρο οικονομικός κύκλος εννοούμε την περισσότερο κυμαινόμενη συνιστώσα που συνδέεται με μεγαλύτερης συχνότητας διακυμάνσεις (high frequency variations) και αποτελεί μια στάσιμη στοχαστική διαδικασία. Ωστόσο επικρίνεται από άλλους οικονομολόγους η διάκριση αυτή, αφού δεν υπάρχει κανένας α priori λόγος να αντιμετωπίσουμε την ανάπτυξη και τον οικονομικό κύκλο σαν ξεχωριστά φαινόμενα σύμφωνα με τη δυναμική θεωρία ισορροπίας. Τη μεθοδολογία της χρονολογικής καταγραφής των ανώτατων και κατώτατων σημείων των κύκλων χρησιμοποιεί το National Bureau of Economic Research (NBER) των Η.Π.Α. για την ανάλυση των οικονομικών κύκλων που έχει εφαρμοστεί και στην Ελλάδα.

Εκείνο που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι η τάση διαχρονικά είναι αυξητική, δηλαδή το προϊόν, το εισόδημα και το βιοτικό επίπεδο έχουν κάθε φορά και υψηλότερο το ανώτατο τους σημείο και η τάση διέρχεται από αυξομειώσεις. Ακόμη τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι τόσο οι ώρες εργασίας όσο και η απασχόληση είναι σχεδόν ασυσχέτιστες συγχρονικά με τον κύκλο και έπονται του κύκλου κατά δύο χρόνια. Παρόμοια κινούνται και οι πραγματικοί μισθοί. Αντίθετα οι παραγωγικότητες είναι έντονα προκυκλικές και συγχρονικές. Η μεταβλητότητα της εργασίας είναι μικρότερη από αυτήν του εισοδήματος / προϊόντος και αυτό επιβεβαιώνει το φαινόμενο της διαφύλαξης του εργατικού δυναμικού. Η δημόσια κατανάλωση είναι αντικυκλική, οι δημόσιες δαπάνες προκυκλικές και προπορεύονται του κύκλου κατά ένα χρόνο (με χαμηλούς όμως συντελεστές συσχέτισης στην ανάλυση). Επίσης με χαμηλούς συντελεστές συσχέτισης και κυκλική συμπεριφορά παρουσιάζονται και η ιδιωτική κατανάλωση και η ιδιωτική επένδυση παγίου κεφαλαίου. Τα ετήσια αλλά και τα τριμηνιαία στοιχεία δείχνουν ότι τόσο οι εξαγωγές όσο και εισαγωγές είναι προκυκλικές και συγχρονικές, με εξαίρεση τις εξαγωγές αγαθών που δείχνουν να ακολουθούν τον κύκλο μ' ένα χρόνο περίπου υστέρησης.

Οι ρυθμοί ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας παραμένουν συγκριτικά υψηλοί. Δεν μπορούμε να μιλάμε για ύφεση σε μια οικονομία που αναπτύσσεται με ρυθμούς 3,5 – 4 % ετησίως. Εμπεδώνεται όμως σιγά σιγά η αίσθηση ότι οι ρυθμοί

³⁷ Τ. Κολλιντζας, Ν. Χριστοδουλάκης, Σ. Δημέλλης, 1997

αυτοί δεν είναι μακροχρονίως διατηρήσιμοι, όπως στηρίζονται σε συγκυριακούς παράγοντες, όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες και οι κοινοτικές εισροές. Η αίσθηση αυτή σε συνδυασμό με τις αβεβαιότητες του περιβάλλοντος, δημιουργεί μια στάση αναμονής και διστακτικότητας, η οποία είναι πιθανό να επηρεάζει και τα πραγματικά μεγέθη στο άμεσο μέλλον. Ήδη υπάρχουν ενδείξεις ότι ορισμένα κρίσιμα μεγέθη, όπως η κατανάλωση και οι επενδύσεις, μπορεί να παρουσιάσουν επιβράδυνση, ειδικά αν προστεθούν και οι πιθανολογούμενες επιπτώσεις από τον πόλεμο στο Ιράκ.

Τα ενδεχόμενα αυτά πρέπει να απαντηθούν με ένταση των προσπαθειών στις ιδιωτικές επιχειρήσεις και στο δημόσιο τομέα. Πρέπει όμως να ανταποκριθούμε και στις ανακατατάξεις του επιχειρηματικού περιβάλλοντος της Ευρώπης προχωρώντας σε ομαδοποιήσεις μεγάλων επιχειρήσεων, δηλαδή εξαγορές και συγχωνεύσεις, αποκρατικοποιήσεις και απελευθέρωση των αγορών ενέργειας, τηλεπικοινωνιών, ύδρευσης και μεταφορών, πλήρες άνοιγμα των αγορών, διευκολύνσεις πρόσβασης στη χρηματοδότηση, εκσυγχρονισμός της κοινωνικής προστασίας, παρακίνηση καινοτομίας και κατάρτισης, κατάργηση περιττών ρυθμίσεων (για την εκκίνηση των Α.Ε. και άμεση λειτουργία των κέντρων υποδοχής επενδύσεων και των τεχνολογικών κέντρων ανάπτυξης) και εναρμόνιση της ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας. Χρειάζονται επίσης καλύτεροι εργασιακοί νόμοι, πιο ευέλικτη αγορά εργασίας και προσέλκυση επενδύσεων.

7. Συμπεράσματα

Επαναλαμβάνουμε ότι τα χαρακτηριστικά που οριοθετούν το περιεχόμενο των κυμάτων είναι τα εξής: α) Τα 'μεσαία' κύματα ανάπτυξης στην Ελλάδα δεν έχουν ως βάση το βιομηχανικό ή επενδυτικό κύκλο, δεν είναι δηλαδή απόρροια κερδών ή καινοτομιών. β) Δεν υπακούουν σε κάποιο εσωτερικό νόμο που μπορεί να προβλεφθεί, ειδικά σε μακροχρόνια βάση. γ) Οι διακυμάνσεις αυτές είναι μια εμπειρική μέτρηση της οικονομικής κυρίως ζωής και σημασία έχει το κατά πόσο διαπιστώνεται ανάπτυξη ή όχι. Δεν μπορεί να προβλεφθεί το μέλλον, αφού βρισκόμαστε συνεχώς σε διαφορετική υλική και κοινωνική βάση.

Η ελληνική οικονομία ακολούθησε άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο τις διεθνείς διακυμάνσεις, εκείνο όμως που δεν πέτυχε είναι η σύγκλιση με τα ανεπτυγμένα κράτη, μια προσπάθεια που έχει πάρει στις μέρες μας πιο συνειδητή και συγκεκριμένη μορφή με την προσπάθεια σύγκλισης στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι σχέσεις μας με την ενωμένη Ευρώπη είναι τώρα περισσότερες και σε συνδυασμό με το ενιαίο νόμισμα και την κεντρικά διοικούμενη νομισματική (και όχι μόνο) πολιτική, το μέλλον της Ελλάδας συνυπάρχει με την Ευρώπη και τις επιρροές της.

Η γρήγορη οικονομική ανάπτυξη προϋποθέτει αναπόσπαστη προσήλωση σε θέματα θεσμικής, εκπαιδευτικής επένδυσης της κοινωνίας χωρίς προβλήματα εξωτερικής ή εσωτερικής αναστάτωσης, όπως αυτά που υπήρχαν στην Ελλάδα. Από το σημείο που θα έλυνε αυτά τα προβλήματα θα στοχοθετούσε σε κάτι περισσότερο από τα αγροτικά προϊόντα που εξήγαγε το 19^ο αιώνα και θα ειδικευόταν στη διεθνή αγορά σε περισσότερα και πιο προσοδοφόρα προϊόντα τον 20^ο αιώνα, χωρίς να χάσει εντελώς το τραίνο της τεχνολογίας. Η τεχνογνωσία καθορίζει το πόσο προοδευμένο είναι ένα κράτος σήμερα και η Ελλάδα υστερεί τόσο που υπολείπεται δεκαετιών στον τομέα αυτό. Δεν είμαστε βέβαια και υπανάπτυκτο κράτος και δεν έχουμε τις κοινωνικές ανισότητες άλλων κρατών και έχουμε σαφή περιθώρια να εκμεταλλευτούμε το επιστημονικό προσωπικό που υπάρχει στην ελληνική αγορά εργασίας, τον φυσικό πλούτο τουριστικά και να προσελκύσουμε νέες μεγάλες επιχειρήσεις να εγκατασταθούν στην Ελλάδα και να αποκομίσουμε και τις ανάλογες τεχνικές εμπειρίες από την εδώ παρουσία τους.

Η Ελλάδα οφείλει ίσως να αφοσιωθεί περισσότερο σε έργα υποδομής (τηλεπικοινωνίες, πληροφορική, συγκοινωνίες, εκπαιδευτήρια), να αναβαθμίσει τις κρατικές της υπηρεσίες ώστε να αποτελεί κράτος σε περίοπτη γεωγραφική θέση, με 'δυτική' πολιτική σταθερότητα, σύγχρονη υποδομή, ώριμο χρηματοπιστωτικό σύστημα και σχετικά φθηνά εργατικά χέρια. Χρειάζονται γενναία βήματα και περισσότερη γνώση του πώς δημιουργείται (χρηματοδοτείται χωρίς σπατάλη, έχει μακροπρόθεσμα οφέλη και συντηρείται) το πάγιο κεφάλαιο. Η εμπειρία των πιο προηγμένων χωρών είναι σίγουρα χρήσιμη.

Σημαντική αρνητική συνεισφορά έχει και η απομύζηση του ελληνικού κράτους σε στρατιωτικούς εξοπλισμούς. Η κατάσταση που έχει διαμορφωθεί στις ελληνοτουρκικές σχέσεις τις τελευταίες δεκαετίες συγκρατεί την ανάπτυξη στην Ελλάδα (στο οικονομικό επίπεδο), αφού σχεδόν το 1/3 των κρατικών δαπανών πηγαίνουν στην Εθνική Άμυνα. Επιπροσθέτως η εξοπλιστική αυτή τακτική που ακολουθείται εξαρτά και πολιτικά τη χώρα μας από τις χώρες που έχουν την πολεμική βιομηχανία και η οποία προσπαθεί να κάνει αναγκαία την ύπαρξη της.

Το μικροοικονομικό επίπεδο των επιχειρήσεων έχει και αυτό μεγάλη – αν όχι τη μεγαλύτερη – μερίδα στην ανάπτυξη ή τη στασιμότητα της, λόγω των καινοτομιών που εφαρμόζονται και που στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα άλλαξαν την όψη του

σύγχρονου πολιτισμού. Οι εφευρέσεις που βρήκαν εφαρμογή σ' όλες τις εκφάνσεις της ζωής, εισάγονταν από τις αρχές της βιομηχανικής επανάστασης με καθυστέρηση και στην Ελλάδα. Αλλά και στις επτά μικρές κυκλικές διακυμάνσεις της μεταπολεμικής περιόδου πέραν των νομισματικών και πολιτικών αιτίων τα μικροοικονομικά φαινόμενα (αποθεματοποίηση, κάμψη ζήτησης/εξαγωγών) έπαιξαν σημαντικό ρόλο και είναι αυτά άλλωστε που διαμορφώνουν την κλαδική διάρθρωση της οικονομίας αλλά και το επίπεδο ανταγωνιστικότητας και επιτυχίας των χωρών.

Βιβλιογραφία

- i. Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα το 19^ο αιώνα*, Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας, Ιστορικό αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδας.
- ii. Δερτιλής Γ., *Ελληνική Οικονομία και Βιομηχανική Επανάσταση 1830 – 1910*, Σάκκουλας Αθήνα 1985
- iii. Δόβας Γιάννης, *Οικονομία της Ελλάδας, Μερικές πλευρές της οικονομικής πολιτικής και ο ρόλος το ξένου κεφαλαίου και της Ε.Ο.Κ. στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984
- iv. Καζάκος Πάνος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά, Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944 – 2000*, Εκδόσεις Πατάκη, Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία, Δεύτερη Έκδοση, 2001
- v. Κατσορίδας Α. Δημήτρης, *Τα μακρά κύματα στην καπιταλιστική ανάπτυξη και οι χρόνοι της πολιτικής προετοιμασίας*, Θέσεις, τεύχος 73, 2000
- vi. Κιντής Ανδρέας, *Το παρόν και το μέλλον της ελληνικής οικονομίας, Συμπεράσματα προτάσεις πολιτικής*, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τόμος Γ', Αθήνα 1997
- vii. Κολλίντζας Τ., Χριστοδουλάκης Ν., Δημέλλης Σ., *Οικονομικές διακυμάνσεις και ανάπτυξη στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Εκδόσεις Α. Σταμούλης, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1997
- viii. Μοσκόβσκα Ναταλί, *Θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις*, Επιμέλεια και εισαγωγή Γιώργος Σταμάτης, Εκδόσεις Κριτική 1988
- ix. Ντόγκας Δημήτρης, *Τράπεζα της Ελλάδας, Αρχείο Μελετών και Ομιλιών, Προσδιορισμός και πρόβλεψη των διακυμάνσεων στην Ελλάδα*, Αθήνα 1982
- x. Παπαηλίας Θεόδωρος, *Η Ελληνική Οικονομία 1948 – 1995, μύθοι και πραγματικότητα*, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας Α.Ε., Αθήνα 1996
- xi. Πελαγίδης Κ. Θεόδωρος, *Η διεθνοποίηση της Ελληνικής Βιομηχανίας: Ευελιξία και Αναδιάρθρωση*, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών Βιβλιοθήκη, Εξάντας Εκδοτική, Αθήνα 1997
- xii. Σακελλαρόπουλος Δ. Θεόδωρος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη, κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830 – 1922*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα Ιανουάριος 1991

- xiii. Σακελλαρόπουλος Δ. Θεόδωρος. *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830 – 1857, Πολιτικές κοινωνικές και οικονομικές όψεις*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1988, τόμοι α΄ και β΄
- xiv. Σαμαράς Γιάννης, *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985, πέμπτη έκδοση
- xv. Τσιακίρης Λευτέρης, *Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας, Διεύθυνση Προγραμματισμού και Μελετών, Μελέτες για την αγροτική οικονομία 41, Η Θεωρία των Κρίσεων και η ελληνική Εμπειρία*, Αθήνα 1991
- xvi. Τσουλιφίδης Λευτέρης, *Αρχείο Οικονομικής Ιστορίας*, 2001
- xvii. Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*, Τυπωθήτω Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα 2000.
- xviii. Χλέτσος Μιχάλης, *Το κράτος ως συστατικό στοιχείο της περιοδολόγησης του ελληνικού καπιταλιστικού συστήματος, Το βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση, τόμος Δ΄, τεύχος 14
- xix. Ψαλιδόπουλος Μιχάλης, *Κείμενα για την Ελληνική Βιομηχανία το 19^ο αιώνα, Φυσική εξέλιξη ή προστασία*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α. 1994
- xx. Klein Judy, *The rise of non October Econometrics, Kondratiev and Slutsky at the Moscow Conuncture Institute, History of Political Economy, Volume 31, number 1, Spring 1999*
- xxi. Louca Francisco, N. *Kondratiev and the Early Consensus and dissensions about Statistics*, σελ. 169 – 205, *History of Political Economy, Volume 31, number 1, Spring 1999*

